नं. ५०६७

निरुक्तम्. उत्तरार्धकं

श्री यास्कः

पत्र. ५२ ————— ०

८ वेदाङ्गम्

निरुक्तोत्तरषट्कम्

अध्यायाः ७ - १२

प० ६७

5-67 / 52

अथा[illegible]देवते तथानि नामानि प्राधान्यास्तुती ना

१६३ वतानां तद्भुतामित्याव[illegible]ते से[illegible] प्रपरीदा

साधवौ पि[illegible]तौ ते व[illegible] नि[illegible] [illegible] ता[illegible] ति व[illegible] स[illegible]

निर्दि तौ पितरसातर[illegible] नौ रा[illegible] पुत्र[illegible] ति स्वे[illegible]कीत्र पिता।

इदं श्रेष्ठम[illegible] मी लोक[illegible] तते यदमे[illegible] यावसन्ते दर्शति[illegible] दि[illegible] योदाय[illegible] वा या[illegible] नौ[illegible] नवार[illegible]

राया[illegible] इदं[illegible] सद्वै[illegible] सता[illegible] वाति[illegible] ततो[illegible] पावा[illegible] यद्वा[illegible] दतीयो[illegible]

[illegible] यथवसा[illegible] वम[illegible] निश्[illegible] इद[illegible] नौ ता[illegible] तयु[illegible] [illegible] कृते[illegible]

[illegible] वौ[illegible] वा देवा नौ[illegible] [illegible] इति[illegible] रात्रि[illegible] वाति। ॥ पूर्व[illegible] मा[illegible]

[illegible] वाचो वाया[illegible] [illegible] व्य[illegible] तत्व[illegible] इति वं[illegible] उम्र देवं न[illegible] शा[illegible] देव[illegible] तू

वच[illegible] रिकम[illegible] नौ॥। [illegible] नौ पौ पौ उत्त रा[illegible] नै[illegible]

ॐ॥ नमो गणेशाय॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां त
द्दैवतमित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छ
न्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मि
क्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य॥१॥ इ
न्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा इन्द्राय साम गाय
त नेन्द्रादृते पवते धाम किंचनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्ष
कृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना त्वमिन्द्र बलादधि वि न इन्द्र मृधो जहीत्यं
थापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि मा चिदन्यद्विशंसत सखायो मा
रिषण्यत इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासमित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लवसूक्तं वागाम्भृणीयमिति॥२॥

२

तन सर्वं नाम्ना ॥२॥ यत्वेतदिंद्रो त्वे कुंठोलब स्तत्कं वागांम्न्रणीयमितिपरो हत्न ताः प्रत्यग्न
ततास्त्वं मंत्रान्न्य पिष्टान्यपशज्ञाथ त्मिकां अथापि स्तुतिरवन्नवतिनाशीर्वादं इंद्रस्यानुवीया
णिप्रवोवमिति यत्प्ये तस्मिं स्नत्कं यो ष्याशाीर वनस्तुतिः स्तुवक्ताम्रहमन्तां न्यां न्नयासं स्तुव
र्वा मुखेनं स्तुस्तु कर्माभ्यांम्न्यामसमितितादत्तद्व कुलमाध्येय विंयाहे षुवमंत्रे ष्वथापि शपथा
न्निशापों अघामुरीय यदियात्रधानो अस्मि अधामवीरैर्ईश निर्विय पयाइत्यथापि कस्यचिद्भा
वस्याबिरव्या मा।नमृत्फरासीदमृतंनतर्हि।तमआसीत्नमसा गूढमग्रे अथापि परिदेव
नाकस्मात् विद्या वातू।सृष्ट्वा दवोअघप्रपात दनावृत।नविज्ञानामियदिवदमस्मीत्यथा
पिनिंदाप्रशंसा।केवलोद्योभवति।केवलादी।भोजस्य दंपृष्ठकरिणी व्याप्रमात्यत्रमह
सूक्ते द्यूतनिंदा वतृषिप्रशंसा च वैव मुण्डा वनेरन्निषा यैरै बीरणां मंत्रदृष्टयोभजंति।२॥तद्यो

नादिष्टदेवता मंत्रास्तेषु देवतोपपरीक्षां यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञांगं वा तद्देवता भवंत्यथान्य
त्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति
ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदेवतो मंत्र इत्यपि ह्यदेवता दे
वतावत्स्तूयंते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानि ॥४॥ अथाप्यष्टौ द्वंद्वानि स न मन्येतागंतूनि
वार्थान्देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति महाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्या
त्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंत्यपि च सत्वानां प्रकृतिभूमभिरृषयः स्तुवंतीत्याहुः प्रकृतिसार्वना
म्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवंतीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भ
वत्यात्माश्व आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ॥५॥ सप्तमोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेंद्रो वांतरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः २
तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवंत्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होता

धर्मुर्बभ्नोद्भूतत्वात्पकस्यसतोपि वापृथग्भावस्यकः पृथग्विस्तुतायोभवंति तथाग्निधानानिय
थोएतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहुत्वादपि विभज्यंकर्माणि कुर्युस्तत्र सत्स्थानैकत्वंसंभोगैकत्वं वापेक्षि
तव्यं यथा पृथिव्यामनुष्याःपशवो देवा इति स्थानैकत्वं वसंभोगैकत्वं वदृश्यातं यथापृथि
व्याःपर्जन्योन वायुवायादित्याभ्यां वसंभोगोऽग्निनावतरस्य लोकस्यंतत्रेतन्नरराष्ट्रमिवा॥
अथाकारविभक्तिःदेवतानां पुरुषविधाःस्युरित्येकं चेतनावद्धिस्तुतयो भवंति तथाभिधा
नान्यथापि पौरुषविधिकैरंगैःसंस्तूयंते ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इति यत्संगृभ्णामघवन्
काशिरिन्द्रा। अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि। कल्याणीर्जा
या सुरणं गृहे ते। अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य। आश्रुत्कर्ण
श्रुधी हवम्।। अपुरुषविधाःस्युरित्यपरं अपि तु यद्दृश्यते तदपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादि

ना ५ रु ४

त्यः पृथिवीवं उमा इति यथो एतं ब्रेत नावद्धि स्तुतयो भवंतीत्येवतनान्यप्येवं स्तूयंतं यथा ह
प्रकृतीन्योषधिपर्यंतानि यथा एतत् पौरुषविधिकरं गः संस्तूयंत इत्य वतानष्टप्येतद्व
त्येत्किंचिदंतिरिते नीरास नैरिति ग्रावस्तुतिर्यथा एतं पौरुषविधिके ईव्यसंयोगारित्ये
तदपिताद्दृशामेव स्तवं रथं युयुजसिंधुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथा एतत्पौरुषविधिकेः
कर्मणिरित्येतदपिताद्दृशामेवं ता उ स्वित्पूर्विहविरयघमाशातेतिं ग्रावः स्तुतिरवापिं वाभयवि
धस्यकं रपिवापुरुषविधनामिव सतां कर्मात्मान एतस्य यथा याज्ञायजमानस्येषवाख्या
नममयः ॥ टा ॥ सप्तमोध्याय द्वितीयः पादः ॥ ॥ तिस्र एव देवता इत्यक्तं पुरस्तात्तासां भक्ति साहचर्यं ५८
व्याख्यास्याम मोथ्येतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसंतो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथंत
रं साम यं च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमस्थाने ऽग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियो यास्यकर्मव २

हूनं वह विष्णुमावाहूनं वा देवतानां यत्र दृष्टिर्विषयिकमग्निकर्मैव तद्दृष्ट्यास्य संस्तवि-
कादेवाः इंद्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं च विनिर्वृत्कुं संस्तविकी दशतयीषु विद्यातं तथा।
प्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः तत्रेतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरंति।।१।।पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र
विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः।स त्वैतेभ्यः परिददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः।
पूषा त्वेतश्च्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता
स त्वैतेभ्यः परिददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक-
मग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरं।अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः।सुविदत्रं धनं भवति वि-
दातेर्वैकोपसर्गाद्दा[illegible]तेर्वा स्याद्द्व्युपसर्गात्।।१४।।२।।अथैतानींद्रभक्तीन्यंतरिक्षलोको माध्यं-
दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पंचदशस्तोमो बृहत्साम। ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने
याश्च स्त्रियो यास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिंद्रकर्मैव तद् [illegible] यास्य

श्री

संस्तविका देवाः। अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुर
थापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥१०॥३॥
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदश स्तोमो वैरूपं साम ये च
देवगणाः समाम्नाता उत्तमस्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधार
णं यत्तु किंचित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ॥१२।४॥ ए
न ध्रुवस्थानं चूर्ष्ठं तु स्कंदे स्तोम पृष्ठस्यं नक्तिशिपमनुकल्पयीतं शरदनुष्टुबेकविंश स्तोमो
वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि हेमंतः पंक्तिः त्रिणव स्तोमः शाक्वरं सामेत्यंतरिक्षायतनानि
शिशिरोतिच्छंदास्त्रयस्त्रिंश स्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥१३॥ पमंत्रा मननाच्छंदांसि छा ५०
दनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम संमितमृचास्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः गायत्री गायतेः स्तुति
कर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणं ॥१४।६॥ उष्णिगुत्स्नाता ४

गु२

अं १ रेखा २

नवंति स्निह्यातेर्वा स्यात्कांतिकर्मणो उष्णीषिणी वेत्यौपमिकं उष्णीषं स्नायात: ककुप्ककुभि

नी भवति ककुप्च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा नुष्टुबनुष्टोभनाद्गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थे त्रि २

ता २ न पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणं ॥१५॥७॥ बृहती परिबर्हणात्पंक्तिः पंचपदा त्रिष्टुप्स्तो

भत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं छंदः त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभतीति वा यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रि

ष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥१६॥८॥ जगती गततमं छंदः जलचरगतिर्वा जल्गल्यमान

नोऽसृजदिति च ब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णा

क्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका

ता २ पेलतेर्गतिकर्मणः ॥१७॥९॥ इतीमा देवता अनुक्रांताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयि

ष्ठाः काश्चिन्निपातभाजो अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति इंद्राय वृत्रघ्ने इंद्रायांहोमु

च इति तान्यप्येके समामनंति भूयांसि तु समाम्नानात् यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तु

ता १

तित समामनन्थोत कर्मभिर्ऋषिर्देवतास्तौति वृत्रहा पुरंदर इति तान्यप्येके समामनंति
भूयांसि तु समाम्नानात् संविज्ञानभूतं तत्र स्यान्निधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओद
नं देहि स्नाताय अनुलेपनं पिपासते पानीयमिति॥१८॥७॥ समाप्तमोध्यायस्य तृतीयः पादः॥
अथातो नुक्रमिष्यामो ग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामो ग्निः कस्मादग्रणीर्भव
त्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेंगं नयति संनममानो क्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपय
ति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स श्री
खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवति॥१९॥१॥ अग्निमी २
ळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं। अग्निमीळे ग्निं याचामीळिरध्येषणा १०
कर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा ५

कस्मान्नो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभोऽर
त्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं तस्यैषापरा भवति।२०।२। अग्निः पूर्वेभिरृषिभि
रीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति। अग्निर्यः पूर्वैरृषिभिरीडितव्यो वन्दितव्यो ऽस्माभिश्च नवतरैः स दे
वानिहावहत्विति स न मन्यतायामेवाग्निरित्यप्युत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु म
ध्यमः।२१।२। अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निं। घृतस्य धाराः समि
सं ४ धो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः। अभिनमन्त समनमिव योषाः समनं समननाद्वा
संमाननाद्वा कल्याण्यः स्मयमाना अग्निमित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो न
सन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा वि
हर्यति। इमं कुद्राः ... मे पुमं उदारदित्यादित्यं कर्मं मन्यन्ते। तं समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदिति वा ला
नीति।

मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥२२॥४॥ इन्द्रं मित्रं वरुणम
ग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ इम
मेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरु
त्मन्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्नि
रुप्यते ऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैत उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥२३॥ पाप्मनो मोचय
स्यवत् उपर्धः पादः ॥ जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्त
वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो [illegible] जातवेदस्त्व ७१
मिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥२४॥१॥ जातवेदसे सु
नवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्य ६

त२

ग्निः। जातवेदस इति। जातावेदस्य एवं जातवेदर्वीयस्तेन वामसोममिति प्रमवायानिपवा
यां सोमं राजनममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनित्य [illegible] निदत्त तिनिश्चायनदहति अस्माकारातिं सोमो
ददहित्यर्थः। मनः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमाणि स्थानानि नावेव सिंधुं नावा सिंधुं सिंधुं नावा
नद्यां जलदुर्गं महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति तस्य पुरा भवति रपारा प्रन् पा॰४
नं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनं इदं नो बर्हिरासादा प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्ववान
मपि वोपमार्थस्यादश्वमिव जातवेदसमिति इदं नो बर्हिरासीदत्विति तदेतदेकमिव जातवेदसं
गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते। तं यत्तु किं चिद्दाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते तं सनमन्येता यमे
वाग्निरित्याप्यातउत्तरज्योतिर्बा जातवेदसा उव्य ततो नु मध्यमः। अग्निस्त्रवं तस्मनेव [illegible]
इति तत्पुरस्ताद्व्याख्यातं मथ्या सावादित्यं उदुत्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो यस्तु

स्कृतं मजातं यस्मै हविर्निरुप्यातं यामेव सोग्निर्जातवेदा निपातं मेवैतत् उत्तरं ज्योतिषा एतेन ना
मधेयेनभजातारं इति।। वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयंति विश्व एनं नरा नयंतीति वापि वा वि
श्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति।।२१।। वैश्वानरस्य सुम
तौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण।
इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभि
श्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या
वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति।।२२।। प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते। वैश्वानरो म
दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शंबरं भेत्। प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहाभाग्यं वृषभस्य
१२ ७ वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवंते वर्षकामा दस्यु ७२ ७

था दा

ईस्यातः स्यार्था उपदस्थं त्यामित्रमां उपासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो बृंनवाक्षन्नोद्धपः
२ काष्ठां अविनक्शंबरं च मेध्या सा वादित्यं इति पूर्वयाज्ञिकाः।।१९।। अथ एषां लोकानां रोहात् सवनानां
नां रोहः आम्नातो रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीय
ण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोपि न स्तोत्रियमाद्रियेत आग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना
देवता रुद्रं च मरुतश्च ततो ग्निमिहस्थानं मत्रैव स्तोत्रियं शंसति।।२०।। अथापि वैश्वानरीयो
द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशस्य विधं कर्म अथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्यो ऽग्नि
र्वैश्वानर इति अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवीमित्येष हि द्यावा
पृथिव्यावाभासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति दिवि पृष्ठो अरोचत
इत्येष हि दिवि पृष्ठो अरोचत इत्यथापि हविष्पांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति।।२१।।पा।। अयाम

वि

स २

वाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्वैश्वानराव त्त उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरो यं यत्ताभ्यां जायते
कथं न्वयमेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरणमभिहंति यावदनुपात्तो भवति। मध्यम
धर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनं उपादीयमान एवायं संपद्यते उदकोपशमनः
शरीरदीप्तिः ।।२३।।६।। अथादित्यादुदीचि प्रथमसमावृत्ते आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य
प्रतिस्वारे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोयमेव संपद्यते तथाप्का
रु ।। वैश्वानरो यन्तत सूर्य ।।ति। न तथा नरात्मना संयततं न्यानेवान्यः संयतइति इम ह ४
मादधत्नुमनु तोमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवंति तोस्या विषि स्तयो भासोः। संमं गं द्रष्टुं वैमवु हेत। ७२
१२ २२।।७।। अथ यानिध्ययान्यनान्योत्तमकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा त्पोष्णानि वा वैष्णवानि वा
निवां तश्च वैश्वानरस्याः प्रवादाअभविष्यन्नादित्यकर्मणावैनमस्तोष्यन्नित्यादर्शीत्यस्त्र ८

रा २

म्भषाति विपर्ययेषीत्या। अन्ये येष्ववति स्मृक्ते स्रुवे अग्ना नरीयाः प्रवादा। नवंत्य ग्निकर्मणा। वेनं तस्मो
तिं दहसीति वहसीति पंवसीति यास्या हतं दूर्षकर्मणा। ह्वचनं त्स्मोतीत्यस्मिं न्नाप्ममतद्दुपपद्य
तं। कृधा। ता। अमानामतद्दुदकमुद्वेत्यववाहल्लिः। भूमिपर्जन्याजिन्वंति दिवं जिन्वंत्यग्नयः। इ
ति सा निगदव्याख्याता। रूपा। ९। समन्नमोथ्यायः। षष्ठः पादः। ऊक्षं नियानं हरयः सुपर्णाश्रपोवसा
ना दिवमुत्पतंति। नआववृत्रं सदनाहृतस्यादिद्धृतेन पृथिवी व्युद्यते। ऊक्षं नियानं। रात्रिरा
दित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा। आदित्यरश्मयस्तय दा मुतोववि पर्यावर्तंते सहस्थाना
दुदकस्यादित्याद्यथ हातेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते। इति मित्युदकनाम। जिन्वतिः स्मिंवतिक
र्मणा। यापि व्रालत्पां अवत्यं ग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति। अमस्तोद् विज्जत्वां वर्षतिम। तः स्पृष्टं
वृष्टिं नयंति यदासावादित्यो। ग्र रश्मिभिः पर्यावर्तते। घवर्षतीति यथ्यो पृतं ज्ञा। तत्र नक्षत्रव
सो वा आदित्यो र ग्नीर

तैता

शेहँ स्विकीर्णं तइत्याम्नायवचनादवँ द्भवतियथो एततारुद्रं ।१। वैश्वानरायोद्वादशकपालो

भवतीत्यनिर्वचनंकपालानि भवंत्यस्ति हि सोर्य एककपालः पंचकपालश्चयथा एत द्वाद

शंभवति बहु भक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवंति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो

ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथा एतं त्रिवित्सोर्यो वैश्वानरो भवतीत्यास्यैवसंभवति यो विद्वा

मानुष्वीन्योदीदइत्यच हि विद्वो मानुष्वीन्योदीदयतियथा एतं कामादामि कैसूक्तं सोर्य

वैश्वानरं भवतीत्यस्यैवतद्भवति । जमदग्निर्निराकृत इति जमदग्न्ययः प्रजामिताग्नये सावाप्र

ज्वलिताग्न्याया वांतेरहुँ कृतो भवतियथा एतद्वविष्पां ? कुर्यं सूक्तं सोर्य वैश्वानरं भवती ७४

१४ त्यस्यैवतद्भवति ।१४।।२।। हविष्पांतमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतंजुष्टमग्नौ । तस्य भ

१ र्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कंस्वधया पप्रथंत । हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदिदिवि ९

स्पृश्याकृतं तुष्टमग्नौ तस्य नरणा यो व भावनायत्र धारणायवे तेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यः इ
ममग्निमान्ननापप्रथीं तस्यथा प्रवाह ॥ १८ ॥ ३ ॥ अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप
तस्थुर्ऋग्मियं । आदूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ अपामुपस्थे
उपस्थाने मध्ये हेतरिक्षलोके आसीना मरुतः इति वा गृह्णत माध्यमका देवगणाः विश इव
राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियं मृग्यंतमिति वा वर्णनीयमिति वा । हरदुंदूतादवानां विवस्वत आ
दित्याद्विवस्वान्विवासनवान्प्रेरितव सः परागताद्वाभ्यामग्निर्वैश्वानरस्य मातरिश्वान
माहर्त्तारमाह । मातरिश्वा वायुर्मातर्यंतरिक्षे श्वसीति मातर्यां श्वसीति वा थ्येन मिता ॥ यां दृ
सर्वाणि स्थानान्यस्या पादइत्तो ति ॥ १८ ॥ ४ ॥ मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो ६
जायते प्रातरुद्यन् । मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ मूर्द्धा

वेतां मन्यैं ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनां मपोय कर्मैव रति प्रजा र
सूर्त्रमग्निं धीयतं सूर्यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततस्सूर्यो जायात प्रातरुद्यंन्नास
एवप्रज्ञानं सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरते यं रमा राः स्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायाध्या॥५॥
स्तोमेनहि दिवि देवासो अग्निमजीजनं छक्तिभी रोदसिप्रां। तमू अकृण्वंत्रेधा भुवे कं स
उषधीः पचति विश्वरूपाः। स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयन् कर्म त्रिधा वा पृथिव्यो
तप ङ्करस्तां [illegible] म ऊर्ध्वं स्तंभमाना वायुं पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं
तदसावादित्य इति ब्राह्मणं तदग्नी ऋत्यस्तौत्यथैनमेतयादित्यं ऋत्यस्तौति।४।।६।।य
देदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयं। यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रा ७५
पश्यंन्भुवनानि विश्वा।। यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे देवाः सूर्यमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणा उषाश्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिश्रयति १०

तीय

कर्माधयुइतिनामकरणास्त्रकारोवांनयतिःपरोवनिर्वांसमाश्रितावंन्योन्यंनयतोवांमनुष्य
मिथुनावाक्यकस्मादवंमेथंनावन्योन्यंवनुतइतिवांथ्येमनमेतयाञ्जीऋन्यास्तोति।४।३।७।यत्रा
वदातत्रावरःपरश्चयद्धंन्योःकतरोनोविवदाश्राष्ठाकृरिन्नवमाद्दंसरवायोनद्दंतयद्धंक
इदंविवोवत।यत्रविवादतेदाव्योहोतारांवयंवाग्निरामोवमध्यमंःकतरोनोयाद्धंभू।वे।या
वदेन्यां।कुर्वंतितस्रस्हमदनंसमानख्यानाकृत्विद्धंत्तेषांयद्धंसमास्नुवानानांकानइदंवि
वक्तीतितस्यान्नराभूयस्मेनिर्वचनाय।४।३।८।यावन्मात्रमुपसोनप्रतीकंस्नुपस्पर्योरुवसातमा
तरिश्वःतावद्ध्वान्फपृधंज्ञमायन्ब्राह्मणोहोतृरवरोनिषादनु।यावन्मात्रमुपस्सःप्रत्यक्षंभव
तिं प्रवृद्धेतिदर्शनमितिवोरूपमानस्यंसंप्रत्यर्थेप्रयोगंइहवनिवहातिंयथास्नुपस्पर्शःस्नु
पतनां।९।तारात्रायावसतेमातरिश्विंज्योतिर्वर्सस्यंतावद्रुपदधातिंयद्धमागच्छन्ब्राह्मणोहो

उ।।।५८

तास्यांग्ने तेजिरक्तोनिषीदन्नोहऊपस्थेमग्निर्वैश्वानरीयोभवतिंदवमवितरेतंब्राह्मणोतेंगृ
ह्णात्रायस्महपित्राविश्वामरारात्रांतीमूमेवाग्निंसविताभाह सर्वस्यप्रसवितारं मध्यमंवोत्तमंवापि
तरं यस्तुस्मृतंभजातंयस्मेहविर्निष्पातंयामवसोग्निर्वैश्वानरोनिपातंमेवितउत्तरज्योति
षी इतनभनामधेयेनभजेतभजेत।।४।।८।।सप्तमाध्यायःसमाप्तः।।७।।द्रविणोदाःकस्माद्धनं
द्रविणमुच्यते।यदनदभिद्रवंतिबलंवाद्रविणंयदानेनाभिद्रवंतितस्यदाताद्रविणोदास्त
स्यैषाभवति।१।द्रविणोदाद्रविणासोग्रावहस्तासोअध्वरे।यज्ञेषुदेवमीलते।द्रविणोदायं
स्त्वंद्रविणसइतिंद्रविणसादिनइतिवांद्रविणसानिनइतिवांद्रविणसस्तस्मात्पिबत्वितिवा।यज्ञे 75
१६ षुदेवमीलते।याचंतिस्तुवंतिवर्द्धयंतिपूजयंतीतिवांक्को द्रविणोदाः इंद्र इति क्रौष्टुकिः सबलध
११ नयोर्दातृतमस्तस्यसर्वाबलकृतिरोजसोजातमुतमन्यएनमितिवाहाथाप्यग्निंद्रविणोदसमा ११

हेषु पुनरेतस्माज्जायते । यो ऽश्मनोरन्तरग्निं जजानेत्यपि निगमो भवति यथो ऋतुया
ज पुंद्राविणोदसः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्यैन्द्रपानमिति भवति यथो एतत्सोम
पानेनाक्तो यथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति । अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति
शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणो
दामित्यपि निगमो भवति यथो एतत्सबलधनयो दर्शितम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं वि
द्यते यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति वाहत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्य
मानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुं यथो एतदग्निं द्राविणो
दसमाह ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अ
धिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्यैन्द्रपानमिति भवतीति नक्ति

मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां यथोऽहं न सोमपाने नैनं स्तोतीत्य
स्मिन्नप्यतदुपपद्यात सोमं पिब मंदसानो गणा ४ श्रिभिरिति यथोऽहं तं इंद्र विरोोदः पिबतु इन्द्राग्निरोोद
सइत्यास्येवतद्भवति ॥ ३ ॥ मधुं तातवरूपा । यन्निशीय मरिषण्यन्वीलयस्वा वनस्पते । आ
धूयाचछाप्ता अग्निगृभ्याविनष्ठ सोममिंद्र विरोोदः पिब वृत्र नात्रिः ॥ मधुं तातवरूपा । वाल्हारोऽये
यस्यरिष्यं ह्वल्हा नवायूस्याः श्रेष्ठाग्निगृयच्चिं नष्ठीयाद्विक्षयां द्विक्षेधो विष्पाशा । विष्पशात्र
वो विष्पाशा । धाप दृढं अत्यर्थं धीसादिनीतिवां धीसानिनीतिवां वनस्पतइत्यनमाहुः प्याहि
वनानांपाता वापालयिता वा वनं वनोतेः प्रियेत्रत्रिः कालः ॥ ४ ॥ अष्टमोऽध्यायस्य प्रथमः पा
११ दः ॥ अथातः आप्रियं आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा प्रीभिराप्रीणातीति विज्ञायते तासामि ११
१२ ध्मः प्रथमागामी भवति इध्मः समिंधनात् तस्येषा भवति ॥ ५ ॥ समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे द १२

वोदेवान्यजसिजातवेदः।आचवहमित्रमहश्चिकित्वांत्वंदूतःकविरसिप्रचेताः।समिद्धो
ऽद्यमनुष्यस्यमनुष्यस्यगृहे।देवोदेवान्यजसिजातवेद।आचवहमित्रमहश्चिकित्वांश्चे
तनावान्त्वंदूतःकविरसिप्रवृद्धचेतायज्ञेऽध्यइतिकात्थक्योग्निरितिशाकपूणिःतनून
२४ पान्नपादित्यनन्तरायाःप्रजायानामधेयंनिर्णततमाभवतिगौरत्रतनूरुच्यतेतता
अस्यांभोगास्तस्याःपयोजायतेपयसआज्यंजायतेऽग्निरितिशाकपूणिरापोत्रतन्व
उच्यन्तेततान्तरिक्षेताभ्यओषधिवनस्पतयोजायन्तेओषधिवनस्पतिभ्यएषजाय
तेतस्यैषाभवति।तनूनपात्पथऋतस्ययानान्मध्वासमंजन्स्वदयासुजिह्व।म
न्मानिधीभिरुतयज्ञमृन्धन्देवत्राचकृणुह्यध्वरंनः।तनूनपात्पथऋतस्ययानान्यज्ञस्यया स्य
नान्मधुनासमंजन्स्वदयाकल्याणजिह्वमननानिचनोधीभिर्यज्ञंचसमर्धयदेवान्नो ऽस्य

अथ यं नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणि
र्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यैषा भवति ॥७॥३॥ नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम
यजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ नराशंसस्य
महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैः । ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्व
दयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ई
ळ ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा तस्यैषा भवति ॥८॥४॥ आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने
वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ आहूय ७८
१८ मान ईळितव्यो वन्दितव्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषणः त्वं देवानामसि यह्व होता य १२
R2 ह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति स एनान्यक्षीषितो यजीयानिति

तः प्रषित इति वा धीपृष्ट इति वा यज्ञीयान्यपृतारा बर्हिः परिबर्हणात् तस्येषा भवति । ७ ।
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवे
भ्यो अदितये स्योनं । प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्या प्रवृज्यते अग्रे अह्नां बर्हिः
पूर्वाह्णे तद्विप्रथते विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा द
देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत् सेवितव्यं भवतीति वा
द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेषा भवति । १०६ ॥ व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां प
तिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः । व्यं
चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शोभमानाः वरतरमङ्ग
मूरू द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमान्विरति यज्ञगृहद्वार इति कात्थक्यः [illegible] ग्निरिति

शाकपूणिं रुषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता नक्तेति रात्रिनाम नक्ति भूतान्यवश्यायेनापि
वा नक्ता व्यक्तवर्मा तिस्याख्यानं भवति ॥११।७॥ आ सुष्वयंती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि
योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ सुष्वापय माणे इति वा सुष्वा
पयंत्याविति वा सीदताम् इति वा स्न्यासीदताम् इति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ
महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः पे
रते शइति रूपनाम पिंशतेर्विपिंशितं भवति । दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च
मध्यमस्तयोराख्यानं भवति ॥१२।८॥ दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यज ७९
ध्यै । प्रचोदयंता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशंता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ
९८ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य [illegible] यजनाय प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्त्तारौ १४
१८

३०

रोंपूर्वस्यां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशंतो तिस्रो देवीस्तास्रो देव्यस्तासामेषा भवति ।१३। आ
नो यज्ञं भारती तूयमेत्विला मनुष्वदिह चेतयंती। तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वप
ससः सदंतु। आ न यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भा इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना
तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदंतु। त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्वि
षेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ।१४। य इमे द्यावापृथि
वी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा। तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वा
न्। य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजी
यान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान्। माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमस्थाने समाम्नातोऽग्नि
रिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ।१५।।११। आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्व

यशाउपस्थे।उभ्रवक्षु बिभ्यत्ऊर्जयमानाम्।ततीवासि हंप्रतिज्ञोऽप्पये।ता आविरावदनान्तर्योवद्धि
त वारुरासुवाक वरातजिह्मंद्रि हा तं कृर्द्धमुइ तंभवति स्व यशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थानेउ
न्नवक्षु बिभ्यत्ऊर्जयमानातद्या वापृथिव्याविति वाहारावद्इति वां रण। तिवाप्रत्यक्षे सिंहंस
हनं प्रत्यासिवेवातमहारादद्विती यः पादः॥ वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति।१।१७।उपा
वसृजत्मन्यासमञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि। वनस्पतिः शमितादेवो अग्निः स्वदन्तु ह
व्यं मधुना घृतेन। उपावसृज आत्मनात्मनं न्यासमञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि कालकाले वन
c. स्पतिः शमितादेवो अग्निरिति। तत्र यः स्वदयंत्रहव्यं मधुना घृतेन वनस्तको वनस्पतिर्यूपइति ८०
कार्थक्यो ग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति।१८।२।अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्प
१५ तमधुना दैव्येन। यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्द्रविणेह धत्ताद्यद्वाक्षयो मातुरस्या उपस्थे। अंजंतित्वामध्वरे १५

ते २

देवान्कामयमानो वनस्पतिम्भृगुनादित्येन श्रुतेन वं यद्वृद्धेस्थास्यामिं इविवाानि वनो धास्यामि

यद्वातन्ततृयो मात्तरस्या उपस्थे उपस्थानं ग्निरिति शाकपूणिस्तस्येषापरा भवति ॥१२॥२

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णप्रदिवस्ते अर्थं प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋ

तस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः । देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण उपपर्णा पित्वापमा ते४

र्थे स्यां हिरण्यपर्ण पार्णमिति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणास्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह

पथिभी रजिष्ठैः ऋजुतमैः ऋजुतमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा तस्येषापरा भवति ॥१०॥५॥ वन

स्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वहा देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च प्र२

दातारममृतेषु वोचः । वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञा

नानि प्रज्ञानं वह देवान्दातुर् हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु स्वाकृतयः स्वाहे

त्येतस्तुत्राग्न्‌तिवांस्वावागान्‌तिवांस्वंप्राग्न्‌तिवांस्वाकृतँहविर्जुहोतातिवांतासामेषान्नवति।
२२।५।सघोजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः।अस्यहोतुःप्रदिशृतस्यवाविस्वा
हाकृतँहविरदंत्वदेवाः।सघोजायमानोनिरमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्यहो
तुःप्रदिशृतस्यवाच्यास्येस्वाहाकृतँहविरदंत्वदेवांइतीमाआग्नीदेवताअनुक्तांताअत्रैष्टुभंकिं
देवताःप्रयाजानुयाजाआग्नेयाइत्येके।२२।६।प्रयाजान्मेअनुयाजांश्चकेवलानूर्जस्वंतंहवि
षोदत्तभागं।घृतंवापांपुरुषंचौषधीनामग्नेश्चदीर्घमायुरस्तुदेवाः।तवप्रयाजाअनुयाजा
दी श्चकेवलऊर्जस्वंतोहविषःसंतुभागाः।तवाग्नेयज्ञोऽयमस्तुसर्वःस्तुभ्यंनमंतांप्रदिशःश्चतस्रः।
आग्नेयावैप्रयाजाआग्नेयाअनुयाजाइतिचब्राह्मणंछंदोदेवताइत्यपरंछंदांसिवैप्रयाजाश्छं ८२
१६ दांस्यनुयाजाइतिचब्राह्मणमृतुदेवताइत्यपरंमृतवोवैप्रयाजाःपशवोनुयाजाइतिचब्रा १५

ह्मणं प्राणो देवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः अपाना अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् आत्मा देवता इत्य
परं आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरं किम
र्थं पुनरिदमुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह वि
ज्ञायते तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशं
सवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति ॥
२२ ॥ ८ ॥ अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतो
ऽनुक्रमिष्यामस्तेषामश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ अश्वो वो
ळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः । शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्र
वा ॥ अश्वो वोळ्हा सुखं वोळ्हा सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति मानो व्याख्या

तस्तस्येषामवति। २ मानो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्र ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन्। यद्वाजिनो देवजात
तस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि॥ यद्वाजिनाद्वैजतिस्य सप्तेः सरणस्यं प्रव [illegible] क्ष्यामो
यज्ञे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा वायुश्च वायुरयनं इंद्रश्चोरु क्षयणं [illegible] ऋभु
ऊ४ क्षीराजेति वा मरुतश्च परिख्यं [illegible] निःशकान्कन्नुमामानं शक्नोतिनदित्रमि। [illegible] तिवा शक्नो
तितकित्त्रमित्ति वा सर्वतः शंकरो त्त्रितिवा शक्नोतवतिस्येषामवति।३ कनिक्र [illegible] दऊनुषं
प्रक्रवाणाइयतिकावमरितवनावोस्मु मंगलश्च शक्रानमवान्तिमा वाकाविदः [illegible] लि गावि
श्चाविदत्नु न्यकंदीऊन्म प्रक्रवाणो यथास्य शकुस्यैस्तथा नामिरयति वावंस्मारयति सु वना
(२ मंगलश्च शऊान मवकल्याणमंगलो मंगलं गिरतत्रृणान्यार्थ गिरत्यनर्थानि तिवां गल १२
११ मंगवन्मऊयत्ति पापकमिति निरुक्तं मांगळनितिवा मावचाकाविदलिनृतिः सर्वता १०
स२

विदद्वसुंमदमर्थमभ्यक्रितं।कपिंजलोन्नि[illegible]वाशंतदन्निवादिन्यच्छ्रवति॥४॥नइंवदद्
न्नि।ग्णातानइमुन्नरतावदद।नइंपुरस्तान्नोवदनइंपश्चाकपिंजल॥इतिज्ञानिगदव्याख्याता
गसमादागच्छोमदनोंगच्छइतिमधाविनामेगणातस्तुतिकर्मणांमंडूकामडूकाम
ऊनांन्मंदातवीमादइतिकर्मणांमंदातवीदृष्टिकर्मणांमंडयतिरितिवैयाकरणां
मंडएषामोकइतिवामंडोमदेवीसुदेतिवातेषामेषान्नवति॥५॥संवत्सरंशशयाना
ब्राह्मणाव्रतचारिणः।वाचंपर्जन्यजिन्वितांप्रमंडूकाअवादिषुः।संवत्सरंशयानांब्राह्मणा
व्रतचारिणोब्रुवाणांदपिवोपमार्थेस्यांब्राह्मणाइवव्रतचारिणइतिवाचंपर्जन्यप्रीतांप्रा
वादिषुर्मंडूकावसिष्ठोवर्षकामःपर्जन्यंतुष्टावतंमंडूकाअन्वमोदंतंसमंडूकानन्वमो
दमानांदृष्ट्वातुष्टावतंदन्निवादिन्यच्छ्रवति॥६॥उपप्लवदमंडूकिवर्षमावदताद्दुरि।

मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य वत्तरः पदः। इति सा निगद व्याख्याता। अक्षा अश्नुवंत्येनानिति वा। अ
भ्यश्नुवंत एभिरिति वा। तेषामेषा भवति ७ प्रावेपा मा बृहतो मादयंति प्रवातेजा इरिणा वर्वृ
तानाः। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्। प्रावेपिणो मा महतो वि
त्री बीदकस्य फलानि मादयंति प्रवातजाः प्रवातजा इरिणे वर्त्तमाना इरिणं निरृणं ऋणातेर
पार्णं भवत्यपरता अस्माद् ओषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतो मूजवति जातो मूजवान्पर्वतो मुंज
वान्मुंजो विमुच्यत इषीकया इषीकेषातेर्गतिकर्मण इयमप्यतरेषीकैतस्मादेव विभी त२
दको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्प्रशंसत्यनान्प्रथमया निंदत्युत्तराभिः
८ ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयंते। ग्रावाणो हंतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा। तेषामेषा भ ८३
१८ वति ॥ ८ ॥ प्रैते वदंतु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः। यदद्रयः पर्वताः साकमाश १८

ये४

वः श्लोकं त्वोषं भरति थं ज्ञाय सोमिनः। प्रवदं त्वातप्रवदामं वयं ग्रावण्यो वा वं वदतवद ह्वोय
दज्ञयः पर्वता आदरणीयाः सह सोमप्रमाशवः त्विप्रकारिणाः श्लोकः शृणोति त्वीणो वृष्पातः सो
मिनो यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहे ष्विति वा यजनन्नराः प्रशस्यां तत्सुनाराशंसो मंत्रं स्तस्य पान्न
वति। २। अमंदान्स्तोमान्प्रभरामनीषा सिंधावधिक्षियतो भाव्यस्य। यो मे सहस्रममिमीत
सवानतूर्त्तो राजाश्रव इच्छमानः। अमंदान्स्तोमानबालिशान्ननल्पान्वा बालो बलमन्न्ति नत्र्यो न
वत्यं बास्मा अत्र्लं नवतीति वा बास्मे बलं नवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः प्रभरे मनीषया
मन सहश्चयांस्तुत्या प्रज्ञया वा सिंधावधिनिवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमी
त मवान तूर्त्तो राजा तूर्णं इति वा त्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः। १०। नवमो ध्याय स्य प्रथम
पादः।। यत्र संयोगा इत्राजास्तुतिं लभन्ते राजा संयोगा च्छन्दः पकरणानि तपार्थ्यः

प्रथमागामीभवतिं रथोरं हतर्गतिकर्मणाः स्थिरातवीस्याद्विपरीतस्यं रममाणो स्मिं स्तिष्ठताति
वारपातर्वतस्येषाभवति ॥१॥ वनस्पतवीड्वंगो हि भूयाअस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः
संनद्धो असि वीलयस्वा स्थाता ते जयतु जेत्वानि । वनस्पते दृढाङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः
सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः संनद्धो असि वीलयस्वेति संस्तंभः स्वा स्थाता ते जयतु जेतव्यानि
दुंदुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुंदुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मणः तस्यैषा भवति ॥
॥२॥ उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् । स दुंदुभे सजूरिंद्रेण देवैर्दू
राद्दवीयो अप सेध शत्रून् । उप श्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं
जंगमं च यत् स दुंदुभे सहेंद्रेण देवैश्च दूराद्दूरतरमप सेध शत्रून् निष्पिपिरिषू ८४
णां निधनं तस्यैषा भवति ॥१२॥३॥ बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावग १९

त्यंइषुधिःसंकाःपृतनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनद्धोजयतिप्रसूतः।बह्वीनांपिताबहुरस्यपुत्रंइतीषून
अभिप्रेत्यंप्रस्मयतइतिवाववध्रीयमाणाःशब्दानुकरणंवासंकाःसवाःततःसंपृक्वाद्वाकिरतेःपृष्ठेनि
नद्धोजयतिप्रसूतइतिव्याख्यातंहस्तघ्नोहस्तहंन्यतेतनास्येपात्रंभवति॥१४॥५॥अहिरिवभोगैः
पर्येतिबाहुंज्यायाहेतिंपरिबाधमानःहस्तघ्नोविश्वावयुनानिविद्वान्पुमान्पुमांसंपरिपातु
विश्वतः।अहिरिवभोगैःपरिवेष्टयतिबाहुंज्यायावधात्परित्रायमाणोहस्तघ्नःसर्वाणिप्रज्ञा
नानिप्रज्ञानंपुमान्पुरुमनाभवतिपुंसमानतर्वानीशवोव्याख्यातास्तेषामसुपाभवति।१५।५।
रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिः।अभीशूनांमहिमानंपनायत
मनःपश्चादनुयच्छन्तिरश्मयः।रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरस्तात्सतोयचयत्रकामयतेसुषार स॰
थिःकल्याणसारथिःरश्मीनांमहिमानंपूजयतमनःपश्चात्संतोनुयच्छन्तिरश्मयोधनुर्द्ध

न्चात गतिकर्मणो बधकर्मणो वा। बन्ध्वं त्यस्मादिषवः स्तस्यैषा भवति। ६।६। बन्धनाशा बन्धन
नार्जिज्यम बन्धनाती ब्राः समदो ज्यमा वन्तु शत्रोरपकामं तो णोति बन्धना सर्वाः प्रदिशो
ज्येमा। इति सा निगद व्याख्याता। समद समदो वा त्तेः संमदो वा मदातर्वा ज्यते वाड्गिना ज्या २
तवा प्रिज्या व यती षु निति वांतस्या एषा भवति। ७।७। वक्ष्यंती वेदा गनीगंति कर्णं प्रियंस
खायं परिषस्वजाना। योषेव शिंक्ते वितताधि धन्वंज्या इयं समने पारयंती। वक्ष्यंती वागकु
७० ति कर्णं प्रियमिव सखायमिष्वं परिष्वजमाना योषेव शब्दं करोति वितताधि धन्वं ज्येयं
समाने संग्रामे पारयंती पु [redacted] ८५
कीर्त्तनो रूम ऊ चित्य ब्रवीत् दुःखल [redacted] २०
[redacted] राष्ट्रातगतिकर्मणां स्तस्यैषा भवति। ८।८। स्नुपर्णं वस्ते मृगो अस्यादं

ततो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता। यत्रा नरः सं च वि च द्रवंति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंस
न्॥ सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोस्या दंतो मृगमयात् वा गोभिः संनद्धा पतति
प्रसूतेति व्याख्यातं यत्र नराः संद्रवंति च विद्रवंति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छंतु शरणं
संग्रामेष्वश्वाजनीं कशेत्याहुः कशाः प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणूभावात् वाक् पुनः
प्रकाशयत्यर्थान् खशया क्रोशतेर्वा अश्वकशाया एषा भवति॥१९॥ आ जंघंति सान्वेषां
जघनाँ उप जिघ्नते। अश्वाजनि प्रचेतसोश्वान्समत्सु चोदय। आघ्नंति सानून्येषां सरणानि
सक्थीनि सक्थि सचतेरासक्तोस्मिन्कायो जघनानि चोपघ्नंति जघनं जंघन्यतेः अश्वाज
नि प्रवृद्धचेतसोश्वान्समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय। उलूखलमुरुकरं वा ऊर्ध्वखं वा ऊर्क
रं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत् तदुलूखलमभवत् उरुकरं वैतत् परोक्षेणेति च ब्राह्मणं तस्यैषा

तदुलूखलमित्याचक्षते।

भवति॥९।१०॥ पद्धिद्विवं गृह्ण गृहउ न्नू खलक पुंसो इ रुषक्रमत्तमंवदत्रू यता मिवद्रुं द्रुन्निः॥
इति सा निगदव्याख्याता॥२१॥११॥ द्वितीयः पादः॥ वृषभः प्रजां वर्षतीति वा । निवृहतीरतइ ति वा । त
द्वर्षकर्मा वर्षणात् । वृषभस्तस्यैषा भवति॥२२॥१॥ न्यक्रंदयन्नुपयंत एनममेहयन्वृषभं मध्य आ
जेः । तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गल प्रधने जिगाय॥ न्यक्रंदयन्नुपयंत एनमिति व्याख्या
तं ममेहयन् वृषभं मध्य आजेरयनस्याजवनस्येति वा । तेन सुभर्वं राज्ञा नं भर्वतिरत्तिकर्मा तद्वा
सुभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भ
वंति॥ द्रुघणो द्रुममयो घनस्तत्रेतिहासमाचक्षते मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषि वृषभं च द्रुघणं च यु
क्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय तदन्निवादिन्यप्यभवति॥२२॥२॥ इमं तं पश्य वृषभस्य युंजं काष्ठा ८६
या मध्ये द्रुघणं शयानं । येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु॥ इमं तं पश्य वृषभ २१

स्यम हयुजं काष्ठाया मध्ये दुद्रवाणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु पृतनाज्य
इति संग्रामनाम पृतनानामजनाद्वाजयनाद्वा मुद्गलो मुद्गवान् मुद्गगिलो मदनं गिलतीति वा मदं
गिलो वा मुदं गिलो वा भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमाया स्याश्वा भ्रम्य चलनरहणाद्वा पि
ना त्रु रित्यं त्रमा पाते वा पिबते वा प्यायते वा तस्यैषा भवति ।५४।२। पित्रुं नु स्तोषं महो धर्माणं त
विषीं । यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् । तं पित्रुं स्तोमि महतो धारयितारं बलस्य तवि
षीति बलनाम तनोतेर्वृद्धिकर्मणो यस्य त्रितो व्योजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विप
र्वाणं व्यर्दयति न द्यो व्या स्यात्तास्ता सामि भवति ।५५।४। इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतु
द्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया । इमं मे
गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वं असिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जी

कीयः आस्तृ एणु इि सुषोमया आवति समस्तार्थो यौगिके कपादिनि रुक्तं गंगा गमनाद्यमुना प्रयुवती ति
गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा सरस्वती सर इत्युदकनाम तद्वती शुतुद्री शुद्रा विप्रा
क्षिप्रद्राविणी या शुतुं शुन्नेव द्रवतीति वा इरावती परुष्णीत्याहुः पर्ववती कुटिलगामिनी असिक्नी अशु
क्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधः असितं मरुद्वृधः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्द्धयन्ति वित
ना५ स्ता विदग्धा विवृद्धा महाकूला आर्जीकीयां विपाळित्याहुः ऋजीकप्रभवा वा ऋजुगामिनी वा विपा
ड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः तस्माद्वि
पाळुच्यते पूर्वमासीदुरुंजिरा सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात् आपश्रा ८९
प्नोतेः तासामेषा भवति॥२७॥५ आपो हि ष्ठा मयोभुवः स्थान ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्ष २२
से। आपो हि स्थ सुखभुवः स्था अन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनाय योऽपत्यं

धयंति बो ष त्येनाधयंतीति वा दाधं धयंतीति वा तासामेषा भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥ या ओषधीः पूर्वा जाता द
वेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च॥ या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि यु
गानि पूर्वं मन्ये नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा। शतं धामानि सप्त च।
धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मानीति स्थानान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य
मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा शान्तिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥ आरात्रि पार्थिवं रजः पितु
रप्रायि धामभिः। दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः। आपप्रुषस्त्वं रात्रि पार्थिवं र
जः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आवर्तते त्वेषं तमो रजो ऽरण्यान्यरण्यस्य
पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामाद् रमणं भवतीति वा तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥ ८ ॥ अरण्यान्यरण्यान्यसौ या
प्रेव नश्यसि। कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विंदती ३ अरण्यानीत्येनामामंत्रयते यासाव

रण्यानि वनानिं परावीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विंदती ३ वती वं: परि त्रैर्यार्थवी श्रद्धा श्र
द्धानात्तस्यार्थ एषा भवति ॥ २० ॥ ९ ॥ श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । श्रद्धां भगस्य मूर्द्धनि
व वसा वदयामसि । श्रद्धायाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भाग व
यस्य मूर्द्धनि प्रधानांगा भवचा नना वदयामः ॥ पृथिवी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २१ ॥ १० ॥ स्योना
पृथिवि भवा नृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ सुखा नः पृथिवि भव अनृक्षरा निवेशनी ऋ
क्षरः कंटकः ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृंतते वा कंटतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः उद्गततरो भवति यच्छ नः श
र्म यच्छ त्रैशरणं सर्वतः पृथुला व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥ ११ ॥ अमीषां चित्तं प्रतिलोभयंती गृ
हाणांगान्यप्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरंधेनामित्रास्तमसा सचंतां ॥ अमीषां चित्तानि ८८
प्रतिलोभयमानां गृहाणांगान्यप्वे परेहि अभि प्रेहि निर्दह एषां हृदयानि शोकैरंधेनामित्रास्त २२

थव ३

मसा सँमे व्यंतां मग्नाय्या। ग्नाः पत्नीनस्याः एषाऽन्नवति।१८।१२।२। इहेंद्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्त
ये। अग्नायीं सोमपीतये। इति सा निगदव्याख्याता।१४।१३॥ तृतीयः पादः॥ अथातोऽष्टौ द्वंद्वान्यकस्व
लं व्याख्यातं मुसलं मुहुः सरं तयोरेषा भवति।२५।१। आयुजी वाजसातमा तामात्युच्चा विजर्भृतः। हरी इवांधां
सि बप्सता। आयष्टव्यानां संभक्ततमं तत्क्षेत्र विजिह्लीयातं हरी इवांधानि निर्ज्ञानं हविर्ज्ञानि हवि
ष्यां नि अत्तेन तयोरेषा भवति।२६।२। आवामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः। इहाद्य सोमपी
तये। आसीदंतु वामुपस्थमुपस्थाने यज्ञियादेवा यज्ञसंपादिनं इहाद्य सोमपानाय द्यावा
पृथिव्यौ व्याख्यातं तयोरेषा भवति।२७।३। द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशं। यज्ञं देव
षु यच्छतां। द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां। विपाट् छुतुद्र्यौ
व्याख्याते तयोरेषा भवति।२८।४। प्रपर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने। गा
वेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते। पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ

कायमानि ॐ चेइव विमुक्तो इति वा विषमेऽपो इति वां क्रा समानकाम विस्यन्दयां रूपमाशो वाग।
मा। वा विनशौ मने संभाता शिरिक्रातां विपाट् कुतुद्री पयसा घज वेते अग्नी अतर्न्यौ वारणाया वारि
पणाया वात योरक्षा भवति। २७। पात तत्रा वरं तां समने वायाचामात वपुत्रं बिभ्रतामुपस्थे। अ
पशान्न्विथ तां संविदाने अग्नी इमं विष्फुरंती अमित्रान्। तत्रा वरं त्वां समनसा विवयोमा
ते वपुत्रं बिभ्रतामुपस्थे उपस्थानं पशान्न्विथ तां संविदाने आग्नी विमे विब्रूत्याव मित्रां कुना वे४
नोप मीरो अत्रसौ वायुः अपर्त्यंतरिक्षे मीर आदित्यः सरणा त्रयोरक्षा भवति।४०।३। कुना सारा
विमां वाग वंजुष्यं यद्दिवि वक्रष्णुः पयः। तानमामुपसिंवतां। इति सानि गदव्यारव्यानाद् वी
जोष्ट्री दव्यो जाषइव्यो द्यावापृथिव्या विति वा क्रा रात्रे इति वां मस्यं व समावृति काथकिं
स्त्रायारक्ष संप्रेषो भवति।४१।७। दवी जोष्ट्री वस्तु वितीयययोरन्याद्वेषांसि यूयवदान्या ८९
वहयं द्वस्तुवा यो यजमा नाय वसु वने वसुधेयस्य वीतां यज। दवी जोष्ट्री दव्यो ऊर्या न्द्यो। २४

श्रीर व

नस्त्रेभ न्योंयये रन्या [illegible] निद्व षांस्पियवया वहन्या वहन्यन्यां वस्र निवननीयानि यजमानाय व
स्त्रेवननाय ववस्र धम नाय वं वीतांपि बेतां कामये तां वां यजेति संप्रेषो दद्वी ऊर्जा कृतीं दध्या ऊ
र्जकान्यों घा वापृथिव्या वितिवा होरात्रइति वांसस्यं वसमा वतिकार्थकं स्त याोरेष संप्रेषा
नवति ॥४२॥८॥ द्वी ऊर्जा कृतीं इषमूर्जमन्याव क्षं ग्धिं सपीतिमन्यानवेनं पूर्वं दयमानास्याम
स्र श्वरायास्तु नवंतां मूर्जे [illegible] जाकृत्ती ऊर्जयमाने त्रधा तां वस्रवानेव स्त्रुवयमस्य वीतां यजे द्वी ऊर्जा कृतीं दध्या
ऊर्जकान्याव क्षं वरसं वा वहन्याव हत्यं न्यासह सग्धिं व सह सपीतिं वान्या नवनपूर्वं दयमानासामप्त
राणान नवंतां मूर्ज [illegible] जाकृती ऊर्जयमान त्रधा तां वस्रवननाम ववस्र धनाय ववीतां पिबेतां कामये
तां वां यजेति संप्रेषो यजति संप्रेषः ॥४३॥९॥ नवमो ध्यायः समाप्तः ॥ अथातो मध्यस्कामादव
तास्ता सां वायुः प्रथमागामी भवति वायुर्वा तर्वितर्वा स्याद् कृतिकर्मणोऽपातरितिस्थो लापूविरन

स्र ३ नौ।

र्थकोवकारस्तस्यैषा भवति।१।वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः।तेषां पाहि श्रुधी हवं।वायवायाहि
हि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृताः।तेषां पिब शृणु नो ह्वानमिति।कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् तस्यैषा [redacted] परा
भवति।२।आसस्राणासः शवसानमच्छेंद्रं सुवाकरथ्यामो अस्थाः।अनि अवरुज्यंता वरूयुर्नृ विंद्भुवा
योरमृतं विदस्येत।आसस्रुवांसो [redacted] लिबलायमानमिन्द्रं कल्याणावर्षकं रथ्यमोगायंरथ्यां अयारथ्यस्य ३१५
वो ह्यारानिगृप्यंत सज्जगामिनो नमनिवाहयुर्नं तं वपूराणं वश्रवइत्यंबं नामं श्रमतइतिसतांनायो
श्चास्यमहौ यथाभ्रविदस्येदितीद्रप्रधानात्प्रानिर्वचुकं वायुकर्मोभयप्रधानं स्यपरं वरुणो
शृणोतीति स तं स्तास्यैषा भवति।३।नीचीनबारं वरुणः कवंधं प्र [redacted] ससर्ज रोदसी अंतरिक्षं।तेन वि ९०
श्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति [redacted] ति भूम।नीचीनद्वारं वरुणः कवं [redacted] धं मेघं कवनमुद २५
कं भवति कमस्मिन्धीयत उदकमपि कबंधमुच्यते बंधिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च ग्रस्तजतिघा

वा पृथिव्यो वान्तरिक्षं वा महत्त्वेनांप्तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्युनत्ति न्म मिंतास्ये
षापरा भवति।४। तमू ष्टुस मनागिरापिंहृणांवमन्मभिः। नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिंधूनामुपो
दाय। सप्त स्वसा समर्थमोनभंतामन्याकसमे। तं स्वन्निष्ठोमिसमौमान्यागिरोगात्यास्त्रुत्यांपिहृ
णांवमननीयैस्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ऋषिर्नाभाकाबन्धवं यस्यं इन्द्रनानामासांक्षुपादये नपा॰
सप्तस्वसारमिनुमाहं वाग्भिः समर्थमइति निरुच्यते षिषएव भवति। नभंतामन्याकसामेमानु
वन्नं न्याकेसर्वे यनोद्विषंति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पां रुद्रो रोतीतिसतोरोरुयमाणोद्र
वनीति वारोदयतेर्वा यदरुदत्तद्रुद्रस्यं रुद्रत्वमितिकाठकं यदरोदीत्तद्रुद्रस्यं रुद्रत्वमितिहा
रिद्रविकंन स्येषा भवति।५। इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधा [illegible] व्रोग्र
षाल्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः। इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्र

वा१

वचेदवायां न्नवातंषाल्का यान्निः सहमानायविधात्रंतिग्मायुधायनरतश्टणोत्वनः स्तिस्मातजातरू
साहकर्मणां आयुधमायोधनात्तास्येषापरान्नवति॥६॥यातदिक्षु दवस्टष्टादिवस्परि स्म यावरतिपरि
सावृणुक्तः। सहस्त्रं तस्वपिवातन्निषजा मानस्ताकेतनयेपुरीरिषः।यातदिक्षु दवस्टष्टादिवस्य तीवरः
रिदिवोक्षिंदिक्षुघ तवर्धिकातवाहस्मयावरति स्मापृथिवींतस्यांवरतितयावरतिविस्मापय नीति
वांपरिवृणक्तुनः सामरुस्त्रातस्वाप्रवबनन्निपज्या निमानस्त्वंपुत्रत्रपुपोत्रेषुवरीरिषस्ताकेत्वघते
स्तनयंतानातरश्निरपिरुद्र उव्यातनस्येषान्नवति॥७॥उरावाधत द्विविष्ठिविशाविशोयज्ञियाय।
स्तोमंरुद्रायदृशीकं।उराभ्रुतिरूरतस्तुतिकर्मणांस्त्वांबोधतयावाधयितरितिवांतद्विविट्ठितक्र ९१
रुंमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायंस्तोमंरुद्रायदर्शनीयमिंद्र३ [redacted] रांड्रणानातिवंरांदृशनीतिव
शंदधानातिवंशंदानयनइतिवंरांधरयनइतिवंदावद्वनइतिवंदारमनइतिवंप्रभूतानां १६

तिवांनद्यादनंप्राणोः मामेवततनदिदृस्येंद्रवमितिविज्ञायतंरद्दंकरणादित्याग्रायणांद्रद्दंदर्शनादि
त्योपमन्यवंइंदात[redacted]विष्णुर्यकर्मणांइंकृ रूणांदारयितावाश्चवयितावांदरयितावंयज्ञानांनास्य
प्यानवतिा८।अद्द्दृरुसमस्यैजाविश्वानिवमर्स्मवान्बंद्धधानंअरंस्नाः।महांतृमिंद्रपर्वतंवियद्वःस्तृणो
विधनाअवदानवांहनु'अहणाउमसुमउमदनोद्वोस्यंदनाद्वोन्नयनाद्वाव्यस्रजोस्यस्वाविश्वम न २
र्मवानर्म्मस्वतएतान्माध्यमकांस्यऋंस्यायाबाबध्यमानानरस्तारक्षातिःसंयमनाःकर्मविमर्जनक
र्मवांमहांतमिंद्रपर्वतांमद्भेयद्धदृणोद्वस्रजोस्यधरांऽपवाहांननंदानकर्मणांतस्यैष्पापरान्व
ताद्यःयोजातएवप्रथमोमनस्वांदावादवान्क्रतुनापर्यभूष्पतां।यस्यशुष्माद्रोदसीऽभ्यसेतां
नृम्णस्यमह्नासजनासइंद्रः।याजातंप्रथमोमनस्वांदवोदवान्क्रतुनाकर्मणापर्यभवत्पर्यगृ
ह्णांत्पर्यरिहदयत्यक्रामदितिवांयस्यबलाद्यावापृथिव्यावध्यबिभीतोंनृम्णस्यमह्नाबलस्यन

५२

३२

स्यमहत्वेनं मज्ञाना सइइइत्यृणईष्टार्थस्य प्रातिर्निवर्त्या रव्यानसंयुक्तां पर्जन्यस्त्रापराघंतविपरी
३२ तस्यंतर्पयितायैन्यः पालोस्यता दाज नयिता वा प्राजॅयिता वा रसानां तस्येषा नवति । १ । विहृ
ह्ना न्हंत्कृतहं तिरह्नो विश्वं बिना यन्तु वनं मत्तावध्धातू उतानां गाईयातवृक्ष्णावाता यत्पर्जन्य
९८ स्तन यन्हंति दुष्कृतः । विहंतिरह्ना विवृहंति वरह्नांसि म वीणि वा स्मादूत्तानि बिल्यति मत्ताव ध्मन्
मत्तान्त्म स्य वा ध्मंप्पन पराक्षेलीतः पलायातं वर्षकर्म वतो यत्पर्जन्यस्तन यन्हंति दुष्कृतः पापं
ह्नतो बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा तस्येषा नवति । ११ । अश्मापिनद्धं मध्रु पर्यपश्यन्म
स्यंन दीन उदनि क्षियंतं । निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवणा विकृत्या । अश्मानवतामोबना
पिनद्धं मधुपर्यपश्यन्मस्यमिवदीन उदकनिवसं निर्जहारत चमसमिव वृक्षाद् ब्रमसः कस्मा ९२
च्चमं त्यस्मिन्निति बृहस्पतिर्विरवणा शब्देन विकृत्य ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पाल २७

ता

तंर

पितावा तस्यैषा भवति ।१२। अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसातृणत् । त
मेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणं । अश्मनवन्तं मास्यं दनवन्तं अवतितिं ब्र
ह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसा बलेनाभ्यतृणत् । तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो
बहुलं सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणं मुदकवन्तं ।१३। दशमोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं
क्षियतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति ।१४।१। क्षेत्रस्य पतिना वयं हित
नेव जयामसि । गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृलातीदृशे । क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गाम
श्वं पुष्टं पोषयितृ चाहरेति । स नो मृलाति दृशे । बलेन वा धनेन वा मृलतिरुपदयाकर्मा पूजा
कर्मा वा तस्यैषापरा भवति ।१५।२। क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृलयन्तु । क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो

स्य

अस्मास्तु ब्रह्मेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं स्वपूतं मृतं नः पातारो वा पालयितारो वां मृलं त्रुमृलन्तीतिदी
नकर्मी तद्यस्समान्यामृचि समानानि व्याहाराण्यवति तत्ॐ अभिभवतीत्येकं मधुमन्तं मधुश्चुतं
मितियथा यदेव समानपादे समानानि व्याहाराण्यवति तत्ॐ अभिभवतीत्यपरं हिरण्यरूपः सहि
रण्यसंदृगिति यथा यथा कथा च विशेषोऽज्ञाभिभवतीत्यपरं मंडूका इवोदकान्मंडूका उद
कादिवेति यथा वास्तोष्पतिः। वास्तु वसातेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा नास्य प्रभ
वति। ह्वाहा। अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्। सखा सुशेव एधि नः॥ अम्ममनहा
वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्। सखा नः सुसुखो भव शेव इति सुखनाम शिष्यते र्वका ९२
रो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिंगी विभाषित गुणः शिवमित्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते
तत्तद्देवता भवति। रूपं रूपं मघवा बोभवीतीत्यपि निगमो भवति। वाचस्पतिर्वाचः पाता वा २८

पालयिता वा तस्येषा भवति।१७।४॥ पुनरेहि वाचस्पातद्वेन मनसा सह। वसोष्पत निरामय
मय्येव तन्वं१ मम।इति सा निगदव्याख्याता।पांन्नपात्तन्नून व्याख्यातास्तस्येषा भवति।१८।५।योऽप्र
न्निध्मे दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईलते अध्वरेषु। अपांनपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय
यो निध्मे दीप्पातन्व्यं न रमस्तुयं मेध्म विनः स्तुवंति यज्ञेषु सोऽपांनपान्मधुमतीरपो दत्त्वभिषवाय
याभिरिन्द्रो वर्द्धते वीर्याय वीरकर्मणा।यमो यच्छतीति सतस्तस्येषा भवति।१९।६।परेयिवांसं प्रव
तो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं। वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुव
स्य स्वे।परेयिवांसं पर्यागतवंतं प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पंथामनुपस्पाशय
मानं वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यतिराप्नोति कर्मा। अग्निरपि यम
उच्यते तं मता ऋत्वो अनुप्रवदंति।२०।७॥ मानव स्तृष्णामंद भन्यस्त्रुनं दिक्का विष्पतीका।यमाहुज्ञा २
ता यय मोजनि चेजाः कनानां पतिर्जनीनां। तं व स्वराथा वयं वसत्या स्तं न गावो नक्षंत इद्धं। इति

द्विपदाः सनेन वसृष्टा नयं वा बलं वा दक्षा त्वयस्तु रिविदिक च वेषप्रतीकां नयप्रतीकां महत्प्रतीकां दीप्त
प्रतीकां वा। यमो ह जात इंद्रेण सह संगतः। यमाविह मातरेत्यपि निगमो भवति। यम इव जातो यमो ज
निष्यमाणो जारः कनीनां जरयितीकन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानां तत्प्रधाना हि यज्ञसंयो
गेन भवंति। तृतीयो अग्निरीष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति। तं वश्चराथा वरं न्यापश्चात्कृत्यां वसत्या व ३४
निवसंत्याव भकृत्यां स्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नु[illegible]मिद्धं समृद्धं लोगे मित्रप्रमायातस्त्रायते
संमिन्वानाद्द्रवतीति वा मेदयतेर्वा तस्यैषा भवति। २१।८। मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दा या२
धार पृथिवीमुत द्यां। मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत। मित्रो जनान्यातय
प्र२ ति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति कृ २४
ष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवंतो भवंति विकृष्टदेहा वा। मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं जुहो २९
तिर्दानकर्मा कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा तस्यैषा भवति। २२।९। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूत

स्य ज्ञानः पतिरेक आसीत्। सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम। हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भो हिरण्मयो गर्भोस्येति वा। गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा। यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति। समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव। स धारयति पृथिवीं च दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिः करोतिकर्मा। स्मरस्चान्व्याख्या तं स्तस्येषा भवति। १०। यात सरस्वत ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः। तेभिर्नो विता भव। इति सा निगदव्याख्याता। २४। ११। द्वितीयः पादः। विश्वकर्मा विश्वस्य कर्तेति तस्येषा भवति। २५। १। विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्। तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः। विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संद्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा अद्भिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्यस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूत

व१

मनाव्यापन्नांभतांवि भतावंपरमभ्वसंदर्शयितड्डियाणांमप्पामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवांगा
तानिवामतानिवानतानिवांन्नेनसहस्रंमादंतंन्यत्रमानिसप्तस्पीणानींड्डियांणेन्यः प ८ र अ. मा
तांन्यस्मिन्नकंन्नवंतीत्यामागतिमावेष्टंनत्रतिहामसमावहातंविश्वकर्मान्नोवनंःसर्वामधिस
वीणिन्हतानिजुहवांवकारंसज्ञात्मानमप्यंततोजुहवांवकारंनद्दलिवादिन्यप्पर्ग्नवतिंयइमावि
श्वाभुवनानिजुह्वद्दितिंत्रस्योत्तराभ्यसेनिर्वचनायारऽ।र।विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयं
यजस्वपृथिवीमुतद्यां।मुह्यंत्वंन्येअभितोजनासइहास्माकंमघवासूरिरस्तु।विश्वकर्मन्हविषा
वर्द्धयमानंःस्वयंयजस्वपृथिवींवदिवंवंमुह्यंत्वंअभितोजनासःसपनाइहास्माकंमघवासूरिर न्य
स्तुप्रज्ञातांनाह्यंस्वपृष्टाव्यारव्यातंस्तासेंअंतरिहंत्रियतिन्हर्म्यमर्थरहत्यभूतिवतिस्युष्पानव २५
ति।२७।२।त्यमूषुवाजिनंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानां।अरिष्टनेमिंपृतनाजमाशुंस्व
स्तायताह्यमिहांहुवेम।तंन्वेशामन्नवंतंजूतिर्गतिःप्रीतिर्वादेवजूतंदेवगतंदेवप्रीतंवासहस्वं २०

श्रोके।।।

ता१ ये

तंनारयितारंथरथानांमरिच्छृनिमिंपृतनाजिंमाशुंत्वस्तयेतान्यमित्रान्। विमेति न्हसामन्नवंतंऽह
तिर्जल्पिःप्रीतिर्चंकिमन्यंमुथ्यमा।देवमनद्यंत्रास्येष्वापराभवति॥२८॥४॥सुघः श्विघः शवसा
पंचरुष्टीः सूर्य इवज्योतिषापस्त्ततान। सुहस्रसाः शतमा अस्युरंहि र्नस्माव शंतयुवतिं
नशायीं। सद्योपियःशवसाबलेनंतनोत्यपः सूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिं सहस्र
सानिनीशताःसानिन्यस्यमागतिं र्नस्मेनां वारयंतिं प्रयुवतामिवशारमयामिषुं मन्युकर्मं
न्यातद्वाप्रिकर्मणः क्रोधकर्मणोवांमन्यंत्वंस्मादिष्वस्तास्येष्वाभवति॥२९॥५॥त्वयामन्योसरथमा
रुजंतो हर्षमाणासो धृषितामरुत्वः। तिग्मेषव आयुधासंशिशाना अभिप्रयंतुनरो अग्निरूपाः॥त्व
यामन्योसरथमारुह्यरुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वंस्तिग्मेष्वव आयुधानिसंशिशिष्यमाणानां
अभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाअग्निकर्माणःसन्नग्माःकवचिनइतिवांदवि क्रोध्यास्यांस्तास्येष्वा

ता१

वा

नर वे

नवति।२०।६। आदधिक्राः शवसा पंच कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान। सहस्रसाः शतसा वाज्य
र्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि। आतनोति दधिक्रा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्य
जातानि सहस्रसाः शतसा वाजी रणवां संपृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति म
धुधमन्तर्विपरीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैष भवति।२१।७। सविता यंत्रैः पृथि
वीमरम्णादस्कंभ्नने सविता द्याममदृंहत्। अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षमतूर्त्ते बद्धं सविता स
मुद्रं। सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनालंबनेऽन्तरिक्षे सविता द्याममदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धु
निमंतरिक्षे मेघं बद्धमतूर्त्ते बद्धमतूर्त्त इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुद्रितारमिति ७६
कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यदादित्योऽपि सवितोच्यते तथा च हैरण्यस्तूपः स्तुतार्वन्हैरण्य
स्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्ग्भवति।२२।८। हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा २१

वां गिरमोवजुह्वेवाजेअस्मिंन् । एवार्ब्वंन्नवसेवंदमानः सोमस्येवांश्रुंप्रतिजागराहं । हिरण्य
स्तूपोहिरण्यमयस्तूपोहिरण्यमयस्तूपोस्येतिवांस्तूपस्थायातः संव्रातः सवितर्यथा वांगिर
मोजुह्वेवाजेअन्नेअस्मिन्नेवं वार्वन्नवनायवंदमानः सोमस्येवांश्रुंप्रतिजागर्म्यहं त्वष्टाव्या
ख्यातस्तस्यैषा भवति । ३३।१०। देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं । देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा र
सा नु प्रदानं न बहुधाव मां जनयती मानि व सर्वाणि भूतान्यु दकान्यस्य महत्त्वास्मै देवा
नामसुरत्वमेकं चं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्त्वं वापि वा सुरिति प्रज्ञानामांस्यत्यनर्थानस्ताश्चास्याम
र्थीनसुरत्वमादिजसुत्वं वा तां वातीति सु तस्तास्यैषा भवति । २४।१०। वात आवातु भेषजं शंभु
मयोभूनोहृदे । प्राण आयूंषि तारिषत् । वात आवातु भेषज्यानि शंन्नमाया भुवनो रूयायंप्रवज्जिय

वन आयूरग्निर्वा स्याद्रात्रिस्त्यस्त्रैष्टुभ्भवति ॥२५॥११॥ प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भि
रग्न आगहि । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सह आगच्छेति । कमन्यं मध्य
परा३ मादेवमवक्ष्यत् तस्यैषापरा भवति ॥२६॥१२॥ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आग
हि । अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ॥२७
॥१३॥ तृतीयः पादः ॥ वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥२८॥१॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्नि
गर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहंति । अयं वे नि३
नश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भ ७
वति जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वा इममपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव वि
प्रा मतिभी रिहंति रिहंति लिहंति वर्द्धयंति [illegible]यंतीति वा शिशुः शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्या २२

मेरा श्विरक्जुब्वोगर्भेइत्यसुनीति स्त. १२

द्धानकृतिरस्तन्नयतिं तस्येषा भवति ॥३९॥२॥ असुनीत मनो अस्मासु धारय जीवातवे सुप्रति
रान आयुः ॥ रारं धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ असुनीत मनो अस्मासु धारय विरंजी
वनाय प्रवर्धय वन आयू रंवयवनः सूर्यस्य संदर्शनायेत्यथ तिर्वशागान पिद्दश्यात ॥ मारक्ष्मी धामद्विष
त्सोमराजं नित्यपि निगमो भवति ॥ घृतेन त्वं मात्मानं तन्वं वर्धयस्व तेत्रीव्याख्यात ॥ तस्येषा भव
ति ॥४०॥२॥ सुतस्य हि ब्रुरुधः संतिपूर्वी र्तस्य धातिर्द्दृजिना निहंति ॥ सुतस्य श्लोको बधिरा ततर्द्द क
२४ र्णा बुधानः श्रुव मो आयोः ॥ सुतस्य हि श्रुरुधः संतिपूर्वी र्तस्य प्रज्ञा वर्जनीया निहंति र्तस्य श्लो २४२
को बधिरस्यापि कर्णा वातृणत्ति बधिरो बद्धः श्रोत्रः कर्णा बोधयं दीप्यमान श्चायन स्यं म
नुष्यस्य ज्योति बोद्दस्कस्यं त्वं दुरिधरुन तिर्वात स्येषा भवति ॥४१॥४ प्रताद्वो वयं नव्या यं
दावतव्यो नयइष वान्मन्मारजतिर हो त्वामन्मेरजति ॥ स्वयं सोऽत्र स्मद निर्वावेरजतद्गुमीति ॥

वीरे

हि १

अवस्राव द्ध्वशंसोवतरमव रुद्रमिंवस्रावता।प्रब्रवामितद्ध्यायें दावेवमेनारुद्वं यद्रूपवानन्नवा
न्कामवान्वांमननानि वनोररुयतिंर ह्नोरुावबलेनारुयतिंस्वयंमोस्म दनिनिदितारंवाधे
रउतदुर्मतिं। अवस्राव दद्ध्वशं संस्ततस्थावतरं रुद्रमिवावस्रावदे न्यासेन्द्रयां समर्थमन्यं
तंयथारुोदर्शनीयारुोदर्शनीयंतित्यैतन्यरूपाङ्कुपस्यशीलंपरुछेपरुषिःपरुषिपरुषिष्ठा
यास्येतिवंतीमानिमन्त्रविंशतिर्देवतानामध्ययान्यनुक्रान्तानिस्मरुमांजिरुविर्मंजितबा
मतान्यरुविर्मजिवनोस्त्रनीतिर्नतिइंद्रुःप्रजापतिःप्रजानांपातावापालयितावातस्येषा ९८
न्नवति।४२।१।प्रजापतेनत्वादेतांन्यंन्यो विश्वाजातानिपरितावभूवायकामास्तेजुहुमस्तंनो २२
अस्तुवयंस्यामपतयोरयीणां।प्रजापतेनहित्वादेतांन्यन्यःसर्वाणिजातानिपरितानिबभूवय
कामास्तेजुहुमस्तंनोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणामित्याशीरहिंर्व्याख्यातस्तस्येषाभवति।४३।१।६।।

अष्टामुद्रेण रथिं गरणीबेबुध्ननदीनां रजः स्वपादंन। अष्टा जामुद्रेण रथिं गरणीबे बुध्ननदीनां
रजः स्वपादंनं बुध्नमंतरिक्षं बुध्ना अस्मिं धृता आपः इदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेव बुध्ना अस्मिन्धृता
प्राणा इति। योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमंतरिक्षं तन्निवासात्तस्यैषा भवति ।४४।७।। मानोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धा
न्मा यज्ञो अस्य स्त्रिवदृतायोः। मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोऽपि स्त्रेवदृतयज्ञका रवा ४
मस्य स्त्रेपारमीति व्याख्यातः स्तस्यैषा भवति ।४५।८। एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भु
वनं वि चष्टे। तं पाकेन मनसापश्यमंतितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्। एकः सुपर्णः स समु
द्रमाविवशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसा पश्यमंतित इत्यृषे २
र्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता तं माता रेळ्हि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेळ्हि
पुनः स्वावकुक्षावार्हयात्तस्यैषा भवति ।४६।९।। ममस्मिंजायमान आसत ग्ना उत मवर्द्धे

न्यो२

नचः१ःस्वगृहीता।मुहेय यावृरूरावारणायावर्द्धयंदस्यकृत्यायादृना।समासनास्मिजायमानेशा
गमनादापादवप्रमोवांपिबिनमवर्द्धयंनद्यःस्वयंजामिंन्यामरूतवययावृरूरावारणायरम
णीयंय संग्यामायांवर्द्धयंदस्यकृत्यायवादवादृवाः।४।१।१०।३ तिदशमोध्यायःसमाप्तः॥श्य १ म
नोच्याश्च्यातस्तास्यप्राणवति॥१॥आदायःश्येनोअभरत्सोमंसहस्रंसवांअयुतंचसाकं।अत्राह
रुधिरजहादरातीर्मादृसोमस्यमूरात्रमूरः।आदायश्येनोहरत्सोमंसहस्रंसवानयुतंचसहस
मा२ हस्रंसहस्रंसाव्यन्निप्रेत्यंतत्रायुतंसोमअहोस्तसंबंधेनायुतंदक्षिणाइतिवांतत्रपुरंतिरजहाद
मित्रान्नदानीतिवा।मादृसोमस्यमूरात्रमूरः।एंद्रवस्तक्तेसोमपानेनवस्तुतंस्तस्मादिंद्रम ९९
न्यंतं उषक्षिःसोमस्तुनोतंयदिनमलिष्ठप्वंतिवकुलमस्यानेद्वंदुकंद्रत्रंमात्रयमिवप्राधान्ये
नंतस्यपावमानीष्वनिदर्शनायोदाहरिष्यामः।२।स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वासोमधरया।इं २४

ड्रायपातावस्मृतः। इतिसानिगदव्याख्याता। थ्येवापरानवतिंवंद्रमस्मोवेतस्यवा॥२॥ सोमंमंन्यातप
पिवान्यसंपिषंत्योषधिं। सोमंयंब्रह्माणोविदुर्नतस्याश्नातिकश्चन। सोमंमंन्यातपपिवान्यं
संपिंषंत्योषधिमितिंऋग्याःस्मृतमसोममाह सोमंयंब्रह्माणोविदुरितिंनतस्याश्नातिकश्चना
यज्ञेत्यंक्षियज्ञमथ्याविद्वतंसोमंमंन्यातपपिवान्यसंपिंषंत्योषधिमितिंयजुःस्मृतमसोम
माह सोमंयंब्रह्माणोविदुश्चंद्रमसंनतस्याश्नातिकश्चना। दवइत्येषापरानवतिंवंद्रमस्मोवि थ्ये ५
तस्यवा॥४॥ यत्वादेवप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनः। वायुःसोमस्यरक्षितासमानांमासआकृतिः॥
नं४ यत्वादेवप्रपिबंतिंनतआप्यायसेपुनरितिंनाराशंसमानजिप्रत्यंपूर्वंचह्यापरपक्षावितिवांवा २
युःसोमस्यरक्षितारमाह वायुमस्यरक्षितारमाह साहूवर्याङ्क्षतरणाद्वासमानांसंवत्सराणां
मासआकृतिः सोमोरूपविशेषैरोषधिश्चंद्रमावावंद्रमाश्चंद्रमतिश्चंद्रोमातावाइंमानमस्येति
वांवंद्रंवंदतः कांतिकर्मणांश्चंदनम विरंद्रवतिंवमेवापूर्वंवाहृ

।वर्विपरीतस्युतस्यैषाभवति।५।।नवोनवोभवतिजायमानोह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रं।भागंदे
वेभ्यो विदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरातदीर्घमायुः।नवोनवोभवतिजायमानइति पूर्वपक्षादि
मानिप्रत्याह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षांतमानिप्रत्यादित्यादेवतोद्वितीयःपादइत्येके
भागंदेवेभ्यो विदधात्यायं नित्यंद्वमासेज्यामानिप्रत्यंप्रवर्द्धयतचंद्रमादीर्घमायुर्मर्त्येभ्मरियती
तिसतोमृतंश्चावयतीतिशतबलाक्षोमोद्गल्यस्तस्यैषाभवति।६।।परंमृत्योअनुपरेहिपंथां
यस्तेस्वइतरोदेवयानात्।चक्षुष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमिमानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्।परंमृ
त्योर्केवंमृत्योश्चैवपारेहिमृत्योःकश्चितंतेनमृत्योर्मृतंश्चावयतेनभवति मृत्योर्मृदेवीमृदेवीत
षामेषाभवति।७।।वृषभमिक्षासमरणोशिमीवातारिदाविष्णुस्ततपावानमुरुष्यतियामस्या १००
यप्रतिधीयमानमित्क्रुशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः।इतिसानिगदव्याख्याता।विश्वानरोव्या २५
ख्यातस्तस्यैषाभवति।।८।।प्रावामारुमंदमानायांधसोद्वौविश्वानरायविश्वाभुवा।इंद्रस्ययस्यसु

मखं महामहि स्त्रवोनृम्णं व रोदसीमपर्यतः।प्रावर्तस्तुतिंमहतांधसोन्नस्यदात्रेमंदमानायमोद
मानायस्तूयमानायशब्दायमानायतिवा।विश्वानरायसर्वविनृतोयेऽस्यस्य प्रीतोस्तुमह
द्बलंमहत्वग्रश्रवणीयंयशांनृम्णंवबलंनृन्नमेघावापृथिव्योवःपरिवरतइतिकमंन्यंमस्यमाद
वमवहंतस्येषापरान्नवति।७।उद्वुज्यातिरमृतंविश्वजन्यंविश्वानरःसविताद्देवोअश्रेत्।उद्गुशि
श्रयज्योतिरमृतंसर्वजन्यंविश्वानरःसवितादेवइतिनेतासर्वस्यविधातानतस्यैषापान्नवति।१०। १
धातादददात्रदाश्चष्पेप्रावींजावात्तुमहितिं।वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंसत्यधर्मणाः।धातादाता
दत्तवतेप्रवृद्धांजांवितामन्नपूर्णीणांवयंदेवस्यधीमहिकल्याणींमतिंसुमतिंसत्यधर्मणोवि
विधतधातागाव्याख्यातंस्तस्यैषानिपातान्नवतिबृहद्देवतायाम्भवि।११।सोमस्यराज्ञोव
रुणस्यधर्मणीबृहस्पतेरनुमत्याउशर्मणि।नवाहमघमत्ववंतुपस्तुतोधातविधातःक

लशं अनन्त्रयं । इत्यतानि दैवतानि रक्षिप्रसूतः सोमकलशानन्तत्रयमिति कलशाः कला अस्मिं
क्षैरातमात्राः कलिस्वकलास्वकिरातविंकीस्मी मात्राः ॥१२॥ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ओं
अश्वानो मर्यास्कानाद्व गणोस्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनालवं तिं मरुतां मितरा विणो वांनि
तारा विनोवां मरुद्वंतीतिवा तेषां मेषालवति ॥१॥१॥ आ विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्कै रथेभिर्यात
ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः । आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः । विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्कैः स्वंबः
नि रितिवां स्वर्व नि रितिवां स्वर्वि नि रितिवां रथैः रथैरयो तारिष्टि मरुद्भिरश्वपार्णै रश्वपतनैर्वर्षि
ष्ठेन वना न्यनं वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा रुद्राद्याख्याता १०१
स्तेषामेषालवति ॥१॥२॥ आ रुद्रास इंद्रवंतः सजोषसो हिरण्यरथाः सुवितायगंतन । इयं वो २५
अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यावे । आगच्छत रुद्रा इंद्रास्म हस्जोषणा ॥ ॥

स्रुविताय कर्मणां इयं वा अस्मदपि प्रतिकामयत्ते मतिं स्तृस्त्र ऊइवदिब उस्रा उद्दन्यावं त्रसं तृष्य
त त्रदं न्य रुदन्यतेर्जनैर्नवउरुन्वां तीति वर्त्तन्न्वां तीति वर्द्धेनिन्नवं तीति वा तष्पामुष्पान्नवंति ॥१५॥२॥
विष्ट्वीशमीतरणित्विन वाघ्यातामत्तासिः संता अमृतु तमान श्रुः। सो धन्वना रुन्नवुः स्त्रव ह्रासाविवे
संवत्सारसमपृच्यं तधीति निः। स्त्रवाकर्मीतिं विप्रवेन नवोल्कां शोमध्म विनोनवांमशसिः सं
तो हृत त्रमान श्रिरे। सो धन्वना रुन्नवः स्तृरख्यानावा स्तृरप्रज्ञा वा संवत्सारसमपृच्यं कर्मन्नि त५
र्न्नुर्विन्वा वा ऊइति स्त्रुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्नि
ग मा न्नवंतिं नमध्यमे न तादतद्दन्नौस्व बहुववान्ननं वमसस्य वसंस्तवेन बहु निदृशानयोषु
स्तृकानि नवं न्यां दित्यरश्मयो पृन्नवउव्यां तं अगोत्त्वम्यय दृसस्तना गृहं तदघेदमृन्नवा
नानुगकृष्यं अगोह्य आदित्या गृहूनायं स्तस्य यदस्वपतगृहे याव तत्र भवथनं तावदिह

तो२

पे १

नवग्वास्त्वं अंगिरसो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति। १०।१४।। विरूपास इद् ऋषयस्त इद् गंभीरवेपसः।
त अंगिरसः सूनवः स्ते अग्नेः परि जज्ञिरे। बहुरूपा ऋषयस्ते गंभीरकर्माणो वा गंभीरप्रज्ञा वा
अ१ स्ते अंगिरसः पुत्रास्ते अग्नेरधि जज्ञिरे इत्यग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति। १०।१५।
उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः। असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पित
रो हवेषु। उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्ते असुं ये कु
प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छंतु पितरो ह्वानेषु माध्यमिका
यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन्मन्यंते। अंगिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो १०२
व्याख्याता अथर्वाणोऽथर्वंतः थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः स्तेषामेषा भवति साधारणा भ
वति। १८।८।। अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः। तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि २७

नाड् सोमनस्स्याम। अंगिरसो नः पितरो नवगत यो नवनीतगत यो वाऽथर्वाणो भृगवः
सोम्याः सोमसंपादिनं स्तेषां वयं कल्याण्यां मतौ सुमतौ यज्ञियानामपि तेषां नाड् भद्रनी
यं नाऊनवतिवां कल्याण्यां मनसि स्याम इति माध्यमको देवगणा इति रूपकाः पितर इत्याख्या नि २
नि ३ नं मध्यापृत्ययें स्मर्यंत।१९।७॥ स्त्रीस्य व वा ह्याथ्यात्म्यातिरेषां समुद्रस्येव महिमा गम्भी
रः वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः। इति यथा आख्यात्म्या आ ज्ञातस्ते पामप्
निपातो नवाप्यैश्चाम्नर्वा।२०।८॥ सुषे यां प्रुरूवपसिमृष्वेष्वमिनतममाप्ययमाम्नानां। आदर्षा तश
वसामस्नधान्न्यसा ह्वतप्रतिमानानिब्रूहि। स्तोत यं बहुरूपमरुमृतमीश्वं तमं मान्न २२
यमाम्नयानामा हृणातियः शवसा बलेन मघवदाहुनिति वामघवद्दानवा निर्तिवोप्रमाह
तप्रतिमानानि बहूनि मा ह्वतिरश्नोतिकर्म।२१।९॥ द्वितीयः पादः॥ अथातो मध्यस्थाना

स्त्रियंस्तासामदितिः प्रथमागामिनीनवन्त्यदितिर्यास्याताततस्याः पुत्रानवति ॥२२॥१॥ दहस्यवा
दितेजन्मनिव्रातराजानामित्रावरुणाविवासमि ॥ अहन्नर्पंथाः पुरुरथात्र्यर्यमासप्तहोतोविषुरू ता
रेस्य पषुजन्मसु ॥ दहवादितेजन्मनिकर्मणिव्रतेराजानोमित्रावरुणापरिवरसिंविवासतिः
परिचर्यायां हविष्मं आविवासतीत्याशास्ते वाहन्नर्पंथावरमाणापंथाबहुरथोत्र्यर्यमादित्योरा
यंनियच्छति सप्तहोतामज्ञास्मिरश्मयोरमाननिमंन्नामयंतिसाद्व्रेनर्षयः स्रवंतीतिवाविष म५
मरूपपषुजन्मसुकर्मसुहृदयष्वादित्योदहइत्याद्गुरादित्योमध्येवसुतोदितिर्दहायणा ॥ अ
दितेर्दहोअजायतदहोदक्षदितिः परीतिवातकथमुपपद्येतंसमानजन्मानौस्यातामित्यपि १०२
वादेवधर्माणौतरेतरजन्मानौस्यातामितरेतरप्रकृतीअग्निरपादितिरुच्यातंतस्येषा २८
नवति ॥२३॥२॥ यास्मैत्वंसुदहविणोददाशानागास्त्वमदितेसर्वताता ॥ यंभद्रेणशवसाचो

द यासि प्रजावतां राधस्मात स्याम। या कृमे त्वं स्व उ वितो दत्त्वा शानागास्त्वमनपराधित्वं मदितस्त्ववी
स्व कर्मन ति ष्वा। ३। ०। आ। ३। ०। पृ वद्धि भ रेन र ए नः किल्बिषं किल्बिदं सुकृतं कर्म णा नयं कीर्त्तिमस्या तर
त्लिन त्वाति वा यं नइ ३ गा शवसा बलेन वोद यं प्रजावतां वरा व स्मात्त्व यमि ह स्यामि ति सरमा सर मर २
णा त्तस्या एषा भवति। २४। २। किमिच्छंती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः। कास्मेहि
तिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि। किमिच्छंती सरमेदं प्रापत् दूरे ह्यध्वा जगुरि
र्जंगम्यातः परांचनैरवितः का त स्मास्वर्थहितिरासीत्किं परितकनं परितक्म्या रात्रिः प्रपरितः
र नां त क्तंत कोत्यक्तः नाम तकन इति सतः कथं रसाया अतरः पयांसीति रसा नदी रसतेः शब्दकर्म
णः कथं रसानि तान्युदकानीति वा देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानं स
रस्वतीत्यस्याख्याता तस्या एषा भवति। २४। ४। पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टु धि
यावसुः। पावका नः सरस्वत्यन्नै रन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुस्तस्या एषा भवति। २५। ५

मुतो ऽत्रर्म्म्ः सरस्वतीप्रवेतयति। केतुना॥ धियो विश्वाविराजति। सरस्वतीप्रवेतयति प्रज्ञाप
यति। केतुना कर्मणा॥ प्रज्ञया विमानि बसर्वाणि कृतान्यनि विराजयंति वाग्गतेभ्ष्ट्रि वितीयातेनस्मान्मा
थ्यमिकां वा वं मन्यां तवाग्धाख्याता तस्या एषा भवति।२७।१॥ यद्वाग्वदंत्यविचेतनानि राष्ट्री देवा
नां निषसाद मंद्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम। यद्वाग्वदंत्यविचेतना
न्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मननाचतस्रोऽनु दिशो ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः प पराः ५
रमं जगामेति। यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरंतीति वा। तस्या एषा भवति॥२८।१॥ दे प्रपा।
वीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति। सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानु
पसुष्टुतैतु। देवीं वाचमजनयंत देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदंति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च १०४
सा नो मननान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुप च सुष्टुतैतु मतीराकेति देवपत्न्या इति नि
रुक्ताः। पितृर्मामास्याविति। याज्ञिका याप् वीपोर्णमासी सानुमतिर्या निरासा राकेति विज्ञाय २९

त्तिं नुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति ॥२९॥८॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि क्रत्वे दक्षा
य नो हिनु । प्र ण आयूंषि तारिषः । अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुरु अन्नं च नोपत्याय धेहि प्रव
र्द्धय च न आयुः । राका रातेर्दानकर्मणस्तस्या एषा भवति ॥३०॥९॥ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृ
णोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ॥ सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं । राकामहं १।५
सुहवानां सुष्टुत्या ह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्य
मानया सूच्या सीव्यतु ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसं सिनीवाली कुहूरिति देवप
त्न्याविति नैरुक्ता अमावास्य इति याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति वि
ज्ञायते सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी
वा वालेनेवास्यामणुत्वाच्चंद्रमा स्येतयो भवतीति वा तस्या एषा भवति ॥३१॥१०॥ सिनीवालि पृथुष्टुके
या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः । सिनीवालि पृथुजघने स्तुकः स्त्या

यतः संव्रातं पृथुकेशास्तुका पृथुष्टुतिर्वा या देवानामसि स्वसा। स्वसा सुअसा स्वेषु सीदतीति वा। जु
षस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिशानः। कुहूर्गूहतेः क्वाभूदिति वा। क्व सती हूयत इति वा। क्वाहुतं हवि
र्जुहोतीति वा। तस्या एषा भवति॥ ३१॥ ११॥ कुहूमहं सुव्रतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवी
मि। सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम। कुहूमहं सुव्रतं विदितकर्माण
मस्मिन्यज्ञे सुह्वानामाह्वये सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा।
५ भा तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातं यमी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥ ३२॥ १२॥ अन्यमू षु त्वं न्या ५
यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजातै लिबुजेव वृक्षं। तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्रां। वि ४
अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वंक्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तव अथानेन १०५
कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्रां यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानं॥ ३४॥ १३॥ इती ४०
यः पादः॥ उर्वशी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥ ३५॥ १४॥ विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या

काम्यानि। ऊनिष्टोऽग्रपो नर्युः सुजातः ओर्वशीतिरत दीर्घमायुः। विघ्नं दिवपे यापतं तघोततं हरंती
मित्रप्पा काम्यान्यफदकां न्यंतरि क्षलोकस्यं ऽयदानूनमयं ज्ञाय तान्योद थ्यपइतिं नयोर्मनुष्यो
न्हज्यो कितो नशापन्य मि तिवां सुजातः सुजाततरो ष्यार्वशी प्रनर्दयात दीर्घमायुः पृथिवीयाख्या
तातस्या ऽष्यान्नवति। २६॥ ९६॥ बलित्थापर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि। प्रया भूमिं प्रवत्वति मह्नाजि
नोषि महिनि। सत्यं तत्पर्वतानां मेघानां खेदनं ऋदनं बलमसुत्र धारयसि पृथिवि विभ्रज्जिन्वसिय
भूमिं प्रवणावति महत्वेन महतीत्यफदकवती। नि वि ड्राणीं इस्य पत्नीं नस्या ऽष्यान्नवति॥ २७॥ २८
इंद्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवं नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उ
त्तरः। इंद्राणीमासु नारीषु सुभगामहमश्रवं नह्यस्या अपराम पि समां जरयां म्रियते पतिः स
र्वस्मादिन्द्र उत्तरः स्त मि त द्भूमस्त स्याऽष्यापराम्नवति॥ २८॥ ४॥ नाहमिंद्राणि रारण सख्युर्वृषाक

चर्जिता। यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः। नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृ
षाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सु श्रुतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य
इन्द्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूमो। गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। अयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो
भवति। तस्या एषा भवति ॥३९॥५॥ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतु
ष्पदी। अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्। गौरीर्निर्मिमाय सलिला ५२
नि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भि
श्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने। तस्या एष १०३
ख्यानं पराभवति ॥४०॥६॥ तस्याः समुद्रा अधि विक्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः। ततः क्षरत्य
क्षरं तद्विश्वमुपजीवति। तस्याः समुद्रा अधि विक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि ४१
भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति गौर्व्याख्याता। तस्या एषा भवति ॥४१॥७॥ गो
वान्तरदिग्भिश्च ४ त्यक्षरो

रमीमेदनुवत्सं मिषंतंमूर्द्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ। सृक्वाणंघर्ममभिवावशाना मिमा
तिमायुंपयतेपयोभिः।गौरन्वमीमेद्वत्संनिमिषंतंमनिमिषंतमादित्यमिति वा।मूर्द्धा
नमस्याभिहिङ्ङकरोन्मननायसृक्वाणंसरणंघर्मंहरणमभिवावशानामिमातिमायु
प्रप्यायतिपयोभिर्मायुमिवादित्यमितिवावागेषामाध्यमिका।घर्मधुगितियाज्ञिकाःमनु
र्द्धयातर्वाभिनोतृवतितस्याएषाभवति॥४२।८॥उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतांसुहस्तोगोधुगु
तदोहदेनां।श्रेष्ठंसवंसवितासावितामाविषंन्नोभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवोचं।उपह्वयेसुदुघां
धेनुमेतांकल्याणहस्तोगोधुगपिचदोग्ध्वेनांश्रेष्ठंसवंसवितासुनोतुनोत्यंषाहिःश्रेष्ठःसर्वेषां
सवानांयदुदकंयद्वापयोयजुष्मत्सनीद्धोघर्मस्तंसुप्रब्रवीमिवागेषामाध्यमिकाघर्मधुगितिया
ज्ञिकाश्रश्यांहंतव्याभवत्यघ्न्रीतिवातस्याएषाभवति।४२॥९॥सूयवसाद्भगवतीहिभूया

अथो वयं भगवंतः स्याम । अद्धि तृणम घ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्ध मुदकमाचरंती । सं त्वय वसादिनी
भगवती हि भूयां वांच्छ इदानीं वयं भगवंतः स्याम अद्धि तृणा मघ्न्ये सर्वदां पिब शुद्धमुदकमाचरंती । तस्या
एषा परा भवति । ४४।१०॥ हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसा भ्यागात् । दुहामश्विभ्यां
पयो अघ्न्येयं सा वर्द्धतां महते सौभगाय । इति सा निगद व्याख्याता । पथ्या स्वस्तिः पंथा अंतरि
क्षं तं निवासा तस्या एषा भवति । ४५।११॥ स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति । सा
नो अमा सो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देवगोपा । स्वस्तिरवति प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती ध
नवत्यभि या वसूनि वननीयानि सा नो अमा गृहे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री दे १०७
वान् गोपाययितीं देवा एनां गोपाययंतीति वा षा व्याख्याता । तस्या एषा भवति । ४६।१२॥ अपोषा
अनसः सरत् संपिष्टाद् अह बिभ्युषी । नियत्सीं शिश्नथद् वृषा । अपासरदुषा अनसः संपिष्टान्मे ४२

द्याम्न्विन्व्युष्यन्तो वायुरेरद्दिते रपि वो पमार्थे स्याद्न्नस इव शाकटादिवा । नःशाकटमानद्धमस्मिंश्चीवर
मदितर्वा स्याज्जीवनकूमां उपजीवंत्येनं । मेद्योष्यन एतस्मा । द्वं यन्निरष्टि अष्य हृष्णा वर्षिता मध्यम
तस्या हृष्णा परान्नवति ॥४७॥१३॥ एतदस्याम्नःशायुत्रमं पिष्टं विपाश्या । समार सं पराव तः । एतदस्या
अनश्चाशे । तंस्मसंपिष्टमितर दिवविपाशिविमूत्रूपाशिस्यमारोष्णाः पवरावतः । प्रतिवतः पराग
ताद्वलाव्या रव्याता तस्या एषा न्नवति ॥४८॥१४॥ अग्निन इलायूथ्यस्य माता स्मंन्नदीर्निरुर्वशी वा गृणा
उ । उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणाना न्यूर्णाना प्रभृतस्यायोः । सिष्पक्तु न ऊर्ज्यस्य पुष्टेः । अग्नि गृणा उत इला
यूथ्यस्य माता स्मदग्निन दीर्निरुर्वशी वा गृणा त्वं र्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणाना न्यूर्णाना प्रभृत
स्य प्रभृथस्या योरयंन स्यं ज्योतिषो वा दकस्या वा । सवतां न्नो न्नस्य पुष्टं । राद मीरु उस्य पत्नी तस्या
हृष्णा न्नवति ॥४९॥१५॥ रथं न्नमारुतं वयंश्रवस्य मारु वा मारु । आ यस्मिंन तस्थौ सुरणानि बिभ्रती

सतामूरुसुरोदसी॥ २धं ह्निप्रं मारुतं वयं श्रवणीयमाह्वया मायस्मिंतस्तोसुरमणीयांयूदका
नि बिभ्रतीसचा मरुद्भिः सद्रुरोदसीरोदसी॥ १६ एकादशोध्यायःसमाप्तः॥ अथातोद्युस्थाना दे
वतास्तासामश्विनौप्रथमागामिनौ भवतोश्विनौयद्व्यश्नुवातेसर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यो श्वै
रश्विना इत्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ह्नोरात्रावित्येके सूर्यचंद्रमसावित्य
केराजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकास्तयोःकाल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभ
मनुतमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयोःपुषा भवति॥ १॥ वसातिषुस्मचरथो सितोप
याविवा कदेदमश्विना युवमभिदेवं अगच्छतं इतिसानिगदव्याख्याता तयोःसमानकालयोःसमा १८
नकर्मणोः संस्तुतप्रायस्ययोरसंस्तवेनैषार्धर्चो भवति। वासात्योऽन्य उच्यतेउषःपुत्रस्त्वान्य इतित
योरस्यापरा भवति॥ २॥ इहेहजाता समवावशीतामरेपसातन्वा३ नामभिःस्वैः॥ जिष्णुर्वामन्यः ४२

सुमं रवस्य सूरिर्दिवो ऽन्यः स्तुम गः पुत्र जे ह। इह वे ह वजातो सं स्तूयेतै पापेना
लिप्य मौ यात तन्वान्नाम लि श्वास्वैः जि ष्णु वामिन्यः स्तुम हतो महतो बलस्यैरयिताम
ध्यमो दिवो ऽन्यः स्तुम गः पुत्र उ ध त आदित्यस्त श्यारे षा परान्नवति।३। प्रातर्युजा विबो
धयाश्विना वह जक्षतां। अस्य सोमस्य पीतये। प्रातर्याजिनो विबोधयाश्विना वि
ताजक्षतां मस्य सोमस्य पानायत यो रुं परान्नवति।४। प्रातर्यजध्वमश्विना हिन
न सायमस्ति देवया अजुष्टं। उतान्यो अस्म घ ज ति विवावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनी
यान। प्रातर्यजध्वमश्विनो प्रहिणुतं न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतद्द्थन्यो अस्म
घजति विवावः पूर्वः पूर्वीयजमानो वनीयान्वननिति हत मंस्त्वायोः कालंः स्तूयोदि
यपर्यंतं स्तस्मिं नन्यादेवता उपं तं उषा वष्टेः कौति कर्मरा उच्छातरितरा माध्य
मिकायां तस्या एषान्नवति।५। उषस्तद्वित्रमा नरास्मच्यं वाजिनीवति। येनतोकं

वृतनयं वृधामहे। उपस्थेयं यनीयं धनमातरास्म न्यमन्नवति येन पुत्रं श्वपौत्रं
चादधीमहि तस्याएषापरा भवति॥६॥ एता उत्या उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो
भानुमंजते। निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रतिगावोरुषीर्यंतिमातरः॥ एताता
उषसः केतुमकुर्षत प्रज्ञानाम तस्याएव पूर्वे अर्द्धेनाद्यंबिहृदवननस्यात्पूर्वेर्द्धेत
तरिक्षलोकस्यसमंजते भानुना। निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः। निरित्येष
समित्येतस्य स्थाने। एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवत्यपि निगमो भवति। प्रतियं
तिगावोगमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासोनिर्मात्र्यः स्त्र्यस्यपद्येषे
वाह्निविस्तृष्टकालतमा तस्याएषा भवति॥७॥ सूर्या किंशुकं शाल्मलिं विश्वरूपं हिरण्य १००
वर्णं सुवृतं सुचक्रं। आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व॥ सूर्याको
सनं सनं मल्लं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्या सुकिंशुकमिव शाल्मलिमिति किं ५४

ना ४

अर्कं लशतेः प्रकाशयति कर्मणः शल्मलिः कुशरो नवति शारवान्वारोहस्तस्यैं
अमृतस्य लोकस्य सुदृकस्य सुखं पत्येव हननं ऊष्टं सविता सूर्यां प्रायच्छ सोमाय राज्ञे प्रजा
पतये वति वकौ ब्राह्मणं। वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्यो वेवानिसृष्टं कालतमातस्या
एषान्नवति। ८। वृषाकपायिरेवति सूत्रं प्रादुर्स्तुसुष्व। वसंत इ ई उ ऊ रणः प्रियं का
वि कुरं रु विविंध्य स्मादिं इ उ ऋर श वृषाकपायिरवति सूत्रे मथ्थ मनं स्त्र सुत्रेमावे
मिकौ सा सु सा साधुसादिनीति वा माधुसादिनीति वास्य पत्यं तस्मनोतोति वा प्राना
ऋत इ ई उ ऊ णं एतान्माथमिकान्सांः स्त्र्याया नुकणा उ ऊ णात्तवृद्धि कर्मणां उ ऊं त्य फट्के
नेति वा प्रियं ऊ नष्ट स्त्र रववयं करं रु विः सवर्स्मा घ इ ई उ ऋर स्त्रमेतद्भूम आदि
त्यं सरणाऊः सरणा तस्या एषा नवति। ६। अपां गृहं न मृतं मत्येभ्यः ऊ वी सवर्स्मा मि
द्धृविं वित्ता उ नाम्बिना वन्मरघत्रदासीदं ऊ त्ताद्धुता मिथुना सरण्यूः अपागूहं

पा

न्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते। उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मि
थुनौ सरण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं चेत्यैतिहासि
कास्तत्रेतिहासमाचक्षते त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयांचकार मौ·
सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रू पं
कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुस्तदभिवादिन्येषर्ग्भव
क्रि ५ ति।१०। त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति। यमस्य माता पर्युह्यमाना
महो जाया विवस्वतो ननाश। त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभि
समागच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश रात्रिरादि ११८
त्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते।११। द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः।। सविता व्याख्यातस्तस्य का
२५ लो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति।१।१२ विश्वा रूपाणि ४५

प्रतिमुंच । कविः प्रासावीद् भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकम् अख्यत् सविता वरेण्यो ऽनुप्र
याणम् उषसो विराजति । सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भ
वति । कवते र्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाच्चतुष्पाच्च व्यख्यपं नाकं सविता वरणीयः
प्रयाणम् अनूषसो विराजत्यंधेरामः सावित्र इति पञ्चसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात् सामा
न्यादित्यं वस्तात द्विलायां तमो ऽनवत्ये तस्मात् सामान्याद् उवस्ताड् ज्ञामो वस्तांश्चि कस्मात् सामा
न्यादित्यर्श्मिं विद्वानरामाभ्रुपयाज्ञं मारमसाप्याद्येयतानधर्माय कृष्णज्ञाती येत
स्मात् सामान्या ऋकवाकः सावित्र इति पञ्चसमाम्नाये विज्ञायते स्मात् सामान्यादिति
कालानुवादं परीत्य ऋकवाकाः पूर्वंशब्दानुकरणं वचनात् तरं नगो व्याख्यातः तस्तामेव
कालः प्राग् उक्तापणा ग्रस्येष्वाभवति ॥२॥ ॥२॥ प्रातर्जितं भगम् उग्रं हुवेम वयं पुत्रम
दितेर्यो विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस् तुरश्चिद्राजाचिद्यं भगं भक्षीत्याह । प्रातर्जि

र्यितं न ग मुयं कृ यो मं व यं पुत्र म दिते यो विश्वस्य रयिता सर्वस्यां ब्रह्मिद्यां मन्यमान
श्रा द्धा कुर्दरिदं सुरश्मिरुर इति यम नामं त र त र्वा चेर त वीत्र रया न्तृ स्पगति र्य
मो राजा विद्यं म गं म हीत्या हृतं धे म गइत्या दुं र म्नुस्य स्तो न ह ष्ट्यात ब्राह्मित्र मस्या
क्रिणी निर्दुर्वा ने ति व ब्रा स्न यां ज नं न गो ग क्रुतीति विज्ञा यते ऽरु नं ग कृत्या दित्य उ ३४
द यन् सूर्यः सुर्त्री वास्त्रु वा त वी स्वी र्या तु वा तं त स्यु षा अव ति । ३ । उ दु त्यं जा त वेद
सं दु वं व रू ति क्रुत वः । ह शे विश्वा य सू र्यं । उ द्व हं ति तं जा त वेद सं र श्मयः क्रुत वः
सर्वे षां व भू ता नां दर्शनाय सूर्य मि ति त स्यु षा प रा ल य ति । ४ । चित्रं दे वाना मु
दं का द नीकं च क्षु र्मित्रस्य व रुणस्या ग्नेः । आ प्रा द्यावा पृथिवी अंत रि क्षं सूर्य आ
त्मा ज ग त स्त स्थु ष श्च । चा नी यं दे वा ना मु द मै ग म द नीकं ख्या नं मित्र स्य व रु ण स्या १११
ग्ने श्चा पू पुर द्या वा पृ थि व्यो वां त रि क्षं च म रु द्वे नं सूर्य आ त्मा ऽ जं ग म स्य व स्था व ४६
५२

रस्यवांप्पयउश्मिवोअंत्रुष्यतिंतस्यूपान्नवतितस्येपान्नवति।५॥ श्रुकंतेअन्य
घजतंतेअन्यद्विषुरूप्पअहनीद्योरिवासि। विश्वाहिमायाअवसिस्वधावोभद्राते
पूषंनिहरातिरस्तु। श्रुकंतअन्यद्योहितंतेअन्यघजतंतअन्यघजिसंतअन्यद्वि
षमरूपेतेअहनीकर्मद्योरिववासिसर्वाणिप्रश्नानांन्यवस्यन्नवंआजनंवती
तेपूषंन्निहदंतिरस्तुतस्यपापरांनवति।६।पृथस्यप्पुःपरिवतिंववास्याका
मेनकृतोअन्यानलकं। मनोरामकुरुवे:श्रुंडाग्राधियंधियांसीषभतिप्रपूषा।
पथस्यापाधिपतिंववमेनंकामेनकृतोअन्यानलकंमन्यापंन्नोकंमितिवांस
नोदद्धत्रवायनीयाग्राणिवना। निर्वंर्मकर्मवनःप्रसा। धयउप्राप्पत्यंयययद्विवितो
नवतितद्विष्णुर्जविवतिं। विशतेवाय्येग्नातवांतस्येपान्नवति।७।इदंविष्णुर्विच
क्रमेत्रेधानिदधेपदं। समूढमस्यपांसुरे। यदिदंकिंचितद्विक्रमतेविष्णुस्त्रिधा

निदध्रे पदं पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूढमस्य पांसुर इति पदं न दृश्यतेऽतरिक्षे पदं न दृश्यतेत्यविवोपमार्थे स्यात्
समूढमस्य पांसुलेऽरवं पदं न दृश्यत इति पांशवः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पिंशनीया भवंतीति वा । इंद्रो दधीचो अस्थभिरित्यस्य द्वितीयपादः ॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः
७५ एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानां ॥ विश्वानरः स्यात्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्य
एवैश्च कामैरयनैरवनैर्वापि चर्षणीनां मनुष्याणामूत्यावपथा रथानामिंद्र मस्मिन्य
ज्ञे कामयामि व रुणो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति । येन पावक चक्षसा भुरण्यंतं
जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति ११२
स्वर्गस्य लोकस्यापि वा हृतं संपाती भुरण्यरनेन पावक ख्यानेन जनं भुरण्यंतं ज ४७
दि ५

नँ अनु।त्वं वरु।ा पश्यसि।नत्रैव यं स्तु म इति वाक्य।।शेषोऽपि वोत्र स्यां।।श।।येनापावकु
वक्ष सा भुरण्यंतं जनँ अनु।त्वं वरु।ा पश्यसि।।वि द्याम षि रजः पृथ्व हा मिमानो अक्तु
भिः।पश्यं जन्मानि सूर्य।।व षि घां रज स्व पृथ्वु म त्तां तं लोक मूरुतानि व विमानो अक्तुभिः।श
त्रिभिः सह पश्यं जन्मानि जातानि सूर्यस्यां पिवा पूर्वस्यां।।श।।येनापावकु वक्ष सा भुरं
ण्यंतं जनँ अनु।त्वं वरु।ा पश्यसि।प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्युङ्ङ् देषि मानुषानां प्रत्यङ् विश्वं
स्वर्दृशे।प्रत्यङिदं सर्वमिदं मलि विपश्य मीत्यपि वितस्यां मेव।।श।।येनापावकु वक्ष
सा भुरंण्यंतं जनँ अनु।त्वं वरु।ा पश्यसि।।न मनो जनानु मलि विपश्यसि।केशी केशा र
श्मयं क्ते स्म हां न्नवति काशना द्दात स्यैषा भवति।।श।।केश्यग्निं केशी विषं केशी बि
भर्ति रोदसी।केशी विश्वं स्वर्दृशे।केशीदं ज्योतिरुच्यते।केश्यग्निं चाके विषं च विष
मित्यदृ कनाम विष्णात र्वि पूर्वस्य वा सवति घी वा पृथिव्यो वक्ष रयति केशीदं सर्वम्

मिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाहाथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशि
नी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तयोरेषा भवति।। त्र्यः केशिन ऋतुथा विचक्ष
ते संवत्सरे वपत एक एषां। विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं।। त्र
यः केशिन ऋतुथा विचक्षते कालेकालेऽभिविपश्यति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः
पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्य
मस्याथ यद्रश्मिभिरभिप्रकंपयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकंपनस्तस्यैषा भवति ते
यस्मिन्वृक्षे सुपलाशो देवैः संपिबते यमः। अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥१०।२
यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वा पिवोपमार्थस्य वा वृक्ष इव सुपलाश इति
वृक्षो व्रश्चनात्पलाशं पलाशनाद्देवैः संगच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः तत्र नः स ११२
र्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननु कामयेत। अज एकपादजन एकः पादः एकेन पा ४८

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मा
दिंद्र उत्तरः । पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै । य एष स्वप्ननंश
नः स्वप्नानां नाशयन् रश्म्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः सर्वस्मादिंद्र उत्तरः स्तमेतद्धु
म आदित्यं यमो व्याख्यातः तस्यैव पानं भवति । यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिब
ते यमः । अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति । यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृत्तः
ह्यत्र वापि वोपमार्थे स्याद् वृक्ष इव सुपलाश इति वृक्षो व्रश्चनात् पलाशं पलाशिनो देवैः संग
च्छते यमो रश्मिभिरादित्यः सर्वस्य पानाय पालयिता वा पुराणाननुकामयते
तां अ एकपादेकेन एकपादेकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पा
द इति वा एकं पादं नोद्धरति इत्यपि निगमो भवति । तस्यैव निपातो भवति विश्वादेवा
मृत्विजः ॥ पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिंधुरापः समुद्रियः । विश्वेदेवासः

शृणा वन्नवांसिमे सरस्वती सहधीभिः पुरंध्या। पविशब्दोनवतिं यद्विधुनाति कायं तद्व
त्पवीरमायुधं तद्वानिंद्रः पवीरवान् अतितास्थौ पवीरवानित्यपि निगमोभवति। तद्देवतावाक्
पावीरवीपावीरवी वद्विद्युत्वाक् तन्यतुस्तनि त्रीवाचोन्यस्या ऊर्ध्वैकपादित्वाभ्यमर्थि
तावं सिंधुः स्थापश्च समुद्र्याः सार्ववादवाः सरस्वतीवधुत्याः प्रयुक्तानि षिभिः कर्मनियु
क्तानि शृणा वंशवचनानि पृथिवी द्यौरस्याता तस्या एष निपातोभवत्येंद्राग्न्याम् ऋषि॥११॥ १०
य दिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुतस्थः। अतः परि वृषणावाहि ७मा॰
यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्येति सा निगदव्याख्याता नासूमृडोव्याख्यातस्तस्यै
षा निपातोभवति पावमान्यामृषि॥१२॥ पवित्रं पुनीति वंतः परि वाव मा सातपितेषां ११४
प्रत्नो अभिरक्षति व्रतं। महः समुद्रं वरुणः स्तिरा सदा धीरा इच्छेत धरुणेष्वारभं प ५१
वित्रवंता रश्मिवंतो माध्यमकाद्देवगणाः पर्यासात मध्यमः पितेषां प्रत्नः पुराणो

निरुक्तिवृतं कर्म महः समुद्रं वरुणाः स्त्रोतं तदैमत्यपथीराः शकुंवंति धरुणो ह्ल हकेषुं क
र्मणा आरंन्नमारबुः मज एकपाद्यात्व्यातः पृथिवीव्याख्यास्यांतां समुद्रो व्याख्यातं स्तेषामेव
निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ।१२। उत नो हिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः । विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु । अपि च नो हिर्बुध्न्यः शृ
णोत्वज एकपात्पृथिवी च समुद्रश्च [redacted] मे विश्वेदेवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा
हूयमाना मंत्रैः स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु मे च विशस्ता इत्युक्त्वा प्रत्यक्षमनामितिवाप्र
त्यक्षमस्मिं ख्यानमिति वा पथ्यावस्ति ख्यातं मनुर्मनना त्रेषामेष निपातो भवत्यैंद्र्यामृचि ।१४। २२
याम थर्वा मनुष्पिता दध्यंङ् धियमन्नत तस्मिन्वृत्राणि पूर्वाण्यंङ् ऊर्जा समग्मत नर्वनुस्वराज्यं ।
यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ्नवानां दध्यङ्ङ्भवषियमनः ननिषत तस्मिं कर्माणि ब्रह्माणीं
उक्थानि च संगच्छंतामुर्वन्यो नूपास्ते स्वाराज्यं ।१५। द्वादशोध्यायस्तृतीयः पादः । अथातो द्युस्था

ध्य३ ध्या० १४

नादेवगणास्तेषामादित्याः प्रथमा गामिनो भवन्त्यादित्या व्याख्याताः स्तेषामेषा भवति ॥ १ ॥ इमा
गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजा
तो वरुणो दक्षो अंशः ॥ घृतस्नूः घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्नाविन्यो घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इ
ति वा । जुह्वादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा । शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चा
र्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो भगो वरुणोंऽशश्चांशोः ॥ अनाव्याख्यातः सप्त ऋ
षयो व्याख्याताः तेषामेषा भवति ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्र
मादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुः तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ सप्त ऋषयः
प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्ता
पनात्स्तीः एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देव ११
वौ वाय्वादित्यौ वित्यधिदैवतमथाध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे बलिन्द्रिया ५०

स ४

म

गां विद्यासन्नमात्मनिं स प्रर हंति मदम प्रमादं शरीरं प्रमाद्यंतिं मत्तापनानी मान्येवस
पतो लोकं मस्तमितमात्मानं यं त्यत्र जागृतो स्य गुह्यो मत्र मह्यो वादवों प्रात्र स्वात्मातेऽ
सर्वेत्या मगतिमावष्टं तेषामेषापराजवति । इति यच्छिलस्थमसऽर्द्धबुध्नो यस्मिन्न
शोनिहितं विश्वरूपं सत्रासतरूपयः सत्यमाकं ये अस्य गोमहतो बब्नुवुः । तिर्यग्बि
लश्चमसऽर्द्धबंधनऽर्द्धबोधनो वां यस्मिन्यशोनिहितं सर्वरूपं मत्रासतरूपयः स
प्तादित्यरश्मयो त्यत्रस्य गोपा बंमहतो बब्नुवुरिति विधित्देवतमध्याथ्यात्मं तिर्यग्बि
लश्चमसऽर्द्धबंधनऽर्द्धबोधनो वां यस्मिन्यशोनिहितं सर्वरूपं नत्रासतरू
षयः सप्त सऽइंद्रियाणि यान्यस्य शोघ्राणि महतो बब्नुवुरित्यात्मगतिमावष्टं देवा
व्याख्याता स्तेषामेषान्नवति । ॐ देवानां निरासनुमति सं ऽहृयतां देवानां रातिरत्नि नो
निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवान आयुः प्रतिरंतु जीवसे देवानां वयं

उ

कल्याणं मतां हृतुगामिना मृत्युगामिनामिति वां देवानां दानमन्निनो निवर्त्तनां देवानां सख्यमु
म पसीद वयं देवाना आयुप्रवर्द्धयं तु विरंजीवनायं विश्वे देवा सर्वे देवास्तेषामेषा भवति। देवे
मासमश्चर्णीणीधृता विश्वेदेवा स आगत। हा श्वां सोदा श्रुषः सुतं। अविता रोवा वनीयां वां मनुष्यध
तः सर्वे वा देवा इन्द्रागच्छतं देव वंतो दत्तवतः सुतमिति तादैकमि वा विश्वादेवं गायत्रं इहवं शातयी तद
धुविघातं यत्नु किं विद्धकुद्देवतं तद्वि श्वादेवानां स्थाने युज्येत यादेव विश्वलिंगमिति शाकपू
णिरनित्यं गतस्त्वेषउ हे श्रोभवति २ चूतां शः काश्यप आश्विनमकलिंगमग्नितिष्टीयं स्तु
६त मेकलिंगं बहुरेक इति दशद्विपदाश्च लिंगाः साध्या देवाः साधनात्तेषामेषा भवति॥६॥यज्ञे ४०
न यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। तेह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः
संति देवाः। यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा अग्निनाग्निमयजंत देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभंत १५
तं नायजंत तेति व ब्राह्मणं। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। तेह नाकं महिमानः संसेव्यंतं य ५१

यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः साधनां कस्थानो देवगणा इति निरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानं वस
वो यद्दिवसतो सर्वमस्थिर्वसुभिर्वासव इति समाख्यां तस्मात्पृथिवीस्थाना इंद्रो वसुभिर्वासव
इति समाख्यातस्मान्मध्यस्थाना वसवः आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद्युस्थाना स्तेषामेषा
भवति। ऊ। स्वगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः। ऊ जक्षिवांसः पपिवां
सश्च विश्वे अस्मे धत्त वसवो वसूनि। स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म आगच्छत सवना प
नीमानि जुषाणाः स्वः स्वादितवंतः पीतवंतश्च सर्वे अस्मासु धत्त वसवो वसूनि। तन्नामैषापरा भ
वति। दोषिया अत्र च सर्वो रंता देवा उरुश्च वंतरिक्षमर्ऊ यंत मृत्याः। ऋग्वीक्यथ ऊरुग्ग्रयः ऊगुर्मे
ता हूतस्य ऊ ग्मुर्वोनो अस्या। धमया अत्र वसमोरमं तादेवा यमा पृथिवी तस्यां न नाउ रो वांतरिक्षेम
हृत ऊर्ध्वं गमयंत मृत्याः शोलमानां ग्रवीवरन्नान्यथो बहुऊवाः ऊकदं दूं पृणुत हूतस्य ऊ ग्मुर्वोनो
अस्यां ऋवरि ऊ नो व्याख्याता स्तेषामेषा भवति। ऊ ऊऋ नोग्नवं उ वाकिनो रु विष्णुदेवतानामितद्वः
स्वकीः। ऊ मयंता हिं वृकोरहां सि मनेभ्यः स्नाधवयं नमीवाः। ऋग्वान्नोग्नवं उ नाउि नोक्तानेषु

प

द्देवताभ्यो यज्ञे मितइवः स्तुमितइवः स्वर्काः स्वं वनाइतिवां स्वर्वनाइतिवां स्वर्विष इतिवां ॐ न
यं ताहिं इ कं रह्णां स्रिवं क्लिप्रमस्म घावयं न्वमीवां देवाभ्याइतिवां देवपत्न्यो देवानां पत्न्य स्तास
म्य्यान्नवति।१ॐ देवानां पत्नीरुशतीरवंतु नः प्रावंतु नः स्तुजये वाजसातये। याः पार्थिवासो
या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत देवानां पत्न्य उशत्यो वंतु नः प्रावंतु नो तुपत्यै
अन्नना वान्न संसनना यवं याः पार्थिवासो या अपामपि कर्माणि व्रते ता नो देव्यः सुहवाः
शर्म यछंतु शरणं तासामेषा परान्नवति।२ॐ उत ग्ना व्यंतु देवपत्नीरिंद्राण्यग्नाय्यश्विनी
राट्। आ रोदसी वरुणाणी शृणोतु व्यंतु देवीर्य ऋतुर्जनीनां। अपि ग्ना व्यंतु देवपत्न्य इंद्राणी
इंद्रस्य पत्न्य आग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी वरु
णस्य पत्नी व्यंतु देव्यः काममयं तां य ऋतुः कालो जायानां य ऋतुः कालो जायानां॥१२॥ छ॥ द्वा
दशमोध्यायस्य समाप्तः॥ छ॥ शुभं भवतु कल्याणमस्तु छ॥ ॥छ॥ स्वस्ति संवत्स
रव्यय

१२
५२